

Azkueren gutundegia: 1904-1906. urteetan atzerritik ama-arrebei idatzitako gutunak

Correspondencia de Azkue: cartas escritas a su madre y hermanas desde el extranjero (1904-1906)

Correspondance d’Azkue : lettres écrites à sa mère et à ses sœurs depuis l’étranger (1904-1906)

Azkue's correspondence: letters written to his mother and sisters from abroad (1904-1906)

KALTZAKORTA, Jabier

Deustuko Unibertsitatea

DOI: <https://doi.org/10.59866/eia.v1i68.254>

Noiz jaso: 2023-01-10

Noiz onartua: 2023-03-30

Resurrección María Azkue (1864-1951) bere hiztegia argitaratzeko, 1904 urte hasieratik 1906 urtarrilera arte behintzat, atzerrietara joan zen. Frantzia Parisen eta batez ere Toursen ibili zen, eta Ingalaterran, Londresen. Lan honetan batez ere atzerrialdian berarekin Bilbon bizi ziren ama eta bi arrebei, Aurora eta Dianari, euskaraz idatzitako eskutitzak biltzen dira. Azkueren atzerrialdiko karta multzo hau Londresko euskal eskuizkribuak eta Toursen (1905-1906) argitaratu zuen hiztegi hirukoitzaren gorabeherak ezagutzeko ezinbestekoa da.

Gako-hitzak: Resurrección María Azkue, Azkueren hiztegi hirukoitza, Londresko euskal eskuidatziak, Karmen Aberasturi.

Resurrección María Azkue (1864-1951) salió al extranjero con el fin de publicar su diccionario, al menos desde principios de 1904 hasta enero de 1906. En Francia viajó a París y especialmente a Tours; y en Inglaterra, a Londres. Este artículo incluye principalmente cartas escritas desde el extranjero, en euskera, a su madre y dos hermanas, Aurora y Diana. Esta serie de cartas, que Azkue envió desde extranjero, es imprescindible para conocer las vicisitudes que rodearon la publicación de los manuscritos vascos de Londres y el triple diccionario (1905-1906), este último en Tours.

Palabras clave: Resurrección Maria Azkue, triple diccionario de Azkue, manuscritos vascos de Londres, Karmen Aberasturi.

Resurrección María Azkue (1864-1951) partit à l'étranger pour publier son dictionnaire, au moins de 1904 à janvier 1906. En France il demeura à Paris et à Tours et en Angleterre à Londres. Cet article présente des lettres en basque écrites depuis l'étranger, adressées à sa mère et à ses deux sœurs Aurora et Diana. Cette série de lettres envoyées par Azkue depuis l'étranger est essentielle pour connaître les vicissitudes qui entourèrent la publication des manuscrits basques écrits à Londres et du triple dictionnaire (1905-1906), celui-là à Tours.

Mots-clés : Resurrección Maria Azkue, triple dictionnaire d'Azkue, manuscrits basques de Londres, Karmen Aberasturi.

Resurrección María Azkue (1864-1951) went abroad in order to publish his dictionary, at least from early 1904 to January 1906. In France he went to Paris and in particular to Tours, and in England to London. This paper deals primarily with letters written from abroad, in Basque, to his mother and two sisters, Aurora and Diana. This series of letters Askue sent from abroad is essential to understand the vicissitudes involved in publication of the Basque manuscripts in London and the triple dictionary (1905-1906), the later in Tours.

Keywords: Resurrección Maria Azkue, Azkue triple dictionary, London Basque manuscripts, Karmen Aberasturi.

KALTZAKORTA, Jabier (2023). «Azkue's correspondence: letters written to his mother and sisters from abroad (1904-1906)», *Euskera ikerketa aldizkaria*, 68, 1: 31-110.

1. Sarrera

Ikertzaileek zein idazleek gutunetan zein egunerokoetan ematen dituzten zehaztasunak balio handikoak dira. Euskal ikertzaile handiek beren ikerketak aurrera eramateko zein gainerako ikertzaileen zalantzak argitzeko gutun pila handiak idatzi dituzte. XIX. mendean Luis Luziano Bonaparteren gutuneria (egindako eta jasotako aleez osatutakoa) ehunka gutunez osatzen da, era berean, XX. mendean Julio Urkixo zein Koldo Mitxelenaren gutuneria guztiz aintzat hartzekoa da gutunen kopuru handiagatik zein euskalgintza-ren historia azaltzeko duten interes handiagatik.

Euskal esparruan gutxi izan dira beren bizitza luzean Azkuek beste gutun idatzi dituzten ikertzaileak. Gure ikertzaileen artean inor izan bada egiazko epistolografoa, nahiz eta adinkide zuen Unamuno ospetsuaren neurrira ez iritsi, Lekeitioko ikertzaile handia izan da. Azkueren gutunerian, gainerako ikertzaile askoren funtsetan bezalaxe, besteak beste direla, bi altxor handi bezain interesgarri hartu behar dira kontuan: egindako gutunak eta jasotakoak. Jasotako gutunen artean interesgarrienetakoak, geure iritzian, hizkuntzaren alderdiari gagozkiola, Mariano Mendigatxa (1832-1918) erronkariarrak –Bidankoze herrikoak, hain zuzen– egindakoak dira, Erronkariko euskararen altxor preziatua osatzen dutelako (Irigoien 1957b). Alfonso Irigoienek Mendigatxak idatzitako gutunez transkribatutako artikuluen ondoren, lau urtera, 1961ean, Faustino de Zeriok Azkuek Mendigatxari bidalitako gutunez osatu zuen beste artikulua interesgarri bat (Zerio 1961). Bi artikulua hauek elkarren osagarri dira Azkue eta Mendigatxaren arteko gutun-trukea hornitzen dutelako. Mendigatxak Azkueri idatzitako euskarazko gutunak berriro argitaratu zituen José Estornés Lasak, gatzelaniazko itzulpenarekin (Estornés 1984).

Ikertzaile baten gutun-sailak argitaratzen direnean, koherentzia zaindu nahirik, corpus markatu bat osatzen dutenak egiten dira. Alfonso Irigoienek, esaterako, Intxauspe kalonjeak Luis Luziano Bonaparteri idatzitako gutun guztiak –ezagutzen diren guztiak, galdutakorik transkribatzerik ez baitago– artikulua batean, kronologikoki, ordenatu zituen (Irigoien 1957c). Juan Ruiz de Larrinagak Aita Uriartek Luis Luziano Bonaparteri bidali zizkion gutunak ere kronologikoki eman zituen argitara (Ruiz de Larrinaga 1954, 1957 eta 1958).

2. Azkueren gutun-bilduma argitaratuak

Alfonso Irigoienek Azkueren lehen aldiko gutunak 1957. urtean eman zituen argitara.¹ Irigoienek argitaraturiko 120 gutuneko multzoan, Azkuek izandako zenbait gutun-truketako aleak datoz. Gutun-trukeko idazle eta euskaltzaleen artean, Raimundo Olabide (1869-1942), Felipe Arrese Beitia (1841-1906), Arturo Campi3n (1854-1937), Emmanuel Intxauspe (1815-1902), Sabino Arana Goiri (1865-1903), Luis de Eleizalde (1878-1923), Gratian Adema *Zaldubi* (1828-1907), Martin Gilbeau (1839-1912), Pierre Broussain (1859-1920) eta Serapio Mujika (1854-1941) ditugu (Irigoien 1957). Euskaltzale hauen guztien sailik ugariena Pierre Broussain eta Azkueren artekoa da. Piarres Xarrittonek Pierre Broussain azpandarraren eta Azkueren gutunak liburu batean argitaratu zituen (Xarritton 1986).

Oroitz Jauregik Gerhard B3hr (1900-1945) ikertzaileak Azkue eta Julio Urkixorekin egindako eskutitzak eman zituen argitara (Jauregi 2005); Jose Ignazio Telletxeak Azkuek Serapio Mujikari egindako kartak argitara zituen (Telletxea 1976). Agust3n Zubikaraik Azkuek eta Txomin Agirrerren arteko gutuneriako zenbait ale argitara eman zituen (Zubikarai 1970). Txomin Agirrerren gutuneriaren edizio osoago bat Sebastian Gartzia Trujillok eman zuen argitara (Gartzia 2008).

Karta multzo hauek argia ikusi badute ere, badira oraindik zenbait sail argitaragabe. Gure lan honen helburu nagusia Azkuek bere ama Mar3a Carmen Aberasturi eta arreba Aurora eta Dianari bidalitako kartak argitaratzea da. Karta hauek sail markatu bat osatzen dute: ama-semeen arteko harremanarena, batez ere. Ama-semeen arteko harremana esan dugu, nahiz eta kartak ama eta arreben izenean agertzen diren azalean zein kartaren hasiera-bukaeretan. Kontuan hartzekoa da, Azkuek berak Parisetik bidali zituen

¹ «Del epistolario de Azkue» lanean honelaxe dio Irigoienek lanaren hasieran (Irigoien 1957: 261):
«Del extenso epistolario de Azkue hemos sacado de su primera 3poca todo lo que a continuaci3n se da, transcribiendo integramente los textos originales. No se han abarcado otras muchas cuestiones interesantes a trav3s de su correspondencia con destacadas figuras».

kartak ama-arrebek gordetzea nahi zuela. Honelaxe esaten die Parisera joan berritan, otsailaren 4an (K 6):²

Datorren astetik asiko natxatzue astean birritan barri zeak emoten: eguenetan da domeketan. Onetarako karta postal politik erosi dodaz, sei edo zazpi bakotxa eun erostera. Gordeizuez danak ondo ta udan liburu bat eurak eukiteko egokia eroango dot.

Azkuek Parisetik idatzitako kartak liburu batean kronologikoki sailkatu nahi zituen, eta horrela gordetzeko asmoa kartan bertan garbiro ikusten da.

Parisetik idatzitako gutun hauek argitaraturik gabe daude eta multzo koherentea osatzen dute. Gutun hauetako esaldi eta pasarterik esanguratsuenetako asko Jurgi Kintanaren *Intelektuala nazioa eraikitzen: R. M. Azkueren pentsaera eta obra* lanean datoz (Kintana 2008). Uste dugunez, ordea, eskutitz bakarra ere ez da osorik inon argitaratu.

Azkueren eskutitz-trukaketan guk lan honetan argitaratzen dugun multzoak euskararen aldetik balio handia dauka. Inolako dudarik gabe, Azkueren gutunerian dugun euskarazko multzorik interesgarriena da. Gainerako eskutitz-trukeetan, gehienetan, gaztelania nagusi da, gurean, ordea, euskara. Garai hartako euskara ikertzaileen arteko eskutitz-trukaketa gehienetan erdara zen nagusi, dela gaztelania dela frantsesa. Azkuek Julio Urkixori egindako eskutitzak, esaterako, gaztelaniaz daude. Are euskal idazleen artean ere askotan erdara erabiltzen zuten. Azkuek Txomin Agirrerekin izandako eskutitz-trukaketatik gorde diren Azkueren karta guztiak gaztelaniaz idatziak daude. Txomin Agirreren gehienak ere –bi izan ezik– gaztelaniaz daude. Ez da erraza Azkue eta Txomin Agirre XIX. mendean, zein hurrengo mendeko lehen bi hamarkadetan, gaztelaniaz hizketan irudikatzea. 1893ko Azpeitiko lore-jokoetan, bertsolarien epaile zirela, euskaraz arituko ziren. Baina hizkuntza idatziak bere tradizioa indartsua erdaraz du, eta neurri batean gaztelaniaz aritzea ulergarria da.

Ez dago dudarik multzo honetako eskutitzek era bateko eta besteko balio handia dutela. Azkueren eskutitzak bizi-biziak dira, umore finekoak, eus-

² Gure zerrendako 6. kartari dagokion laburdura. Izendatze-modu hori erabili dugu zerrendako gainerako eskutitzak izendatzeko ere.

kaltzale eta euskalari handi batenak. Alfonso Irigoienek honela laburbildu zuen Azkueren idaztankera (Irigoien 1957: 261):

El estilo literario epistolar de Azkue destaca siempre por su buen humor imperecedero y por sus metáforas y comparaciones peculiares.

3. Resurrección María Azkueren jaiotza eta bizitza. Zehaztasun zenbait

Azkueren bizitzaren gaineko zehaztasun berririk ez dugu emango atal honetan. Jose Antonio Arana Martija (Martija 1983), Lino Akesolo (Akesolo 1965), Azkueren beraren dokumentuak argitaratuz, eta Jurgi Kintana (Kintana 2015) aritu dira langintza horretan. Gure asmoa xumea da. Lan honetan argitaratzen ditugun karta hauek hobeto ulertzeko, beharrezkoa dugu adieraztea Azkueren bizimodua zein zen Bilbon 1904. urtea baino lehen: norekin bizi zen eta zein lan egiten zuen.

Resurrección de Jesús María de las Nieves Azkue Aberasturi, Azkue handia, Lekeition jaio zen 1864. urteko abuztuaren 5ean. Azkueren izenak bi konposatu luze zituen, alde batetik, «Resurrección de Jesús», eta, bestetik, «María de las Nieves». Bigarren izen luzea, «María de las Nieves» delakoa, abuztuaren 5a, gaztelaniaz *Virgen de las Nieves* bezala ezagutzen delako da. Izen luze bikoitz horretatik modu laburtu batean ezaguna da Lekeitioko ikertzailea: Resurrección María de Azkue.

Aita, Eusebio María de los Dolores Azkue (1813-1873), lekeitiarra zen eta ama, María Carmen Aberasturi (1835-1913), mundakarra. Resurrección María Azkueren guraso biak, zein Eusebio María Azkue zein María Carmen Aberasturi,³ lehen ezkontzatik urte berean alargundu ziren, 1856. urtean, eta handik urte batera, 1857an, ezkondu. Bi alargunen semea zen, beraz, Resurrección María Azkue. Aita ama baino hogeita bi urte zaharra goa zen eta Resurrección Mariak bederatzi urte zituela hil zen. Guraso bi-

³ Azkueren amak, Manterolari egin zion eskutitzean, honela sinatu zuen: «María del Carmen de Aberasturi, Viuda de Azcue».

-biak, XIX. mendeko lehen hamarkadetan jaiok, euskararen harrobi aberatsak izan ziren Azkuerentzat: aita Nautikako irakasle eta euskal poeta; ama, berriz, ahozko euskararen iturburu bizi eta aberatsa. Aita Nautikako katedratiko izatera iritsi zen eta amaren kultura ere kontuan hartzekoa dela deritzagu. Garai hartan gaztelaniaz idazteko gauza zen eta euskaraz ere ondo idazten zuen. Uste izatekoa da frantsesez ere jakingo zuela, semeak guk argitaratzen ditugun hiru karta frantsesez zuzendu baitzizkion (25, 26 eta 27 zenbakia daramaten gutunak).

Azkue 1888. urtetik aurrera, hogeita lau urte zituela, Bilbon biziko da, ama eta María Aurora eta María Diana deituriko bi arrebeekin. Lehen ezkontzako anaierdi eta arrebaerdiak Lekeition gelditu ziren bizi izaten. Azkue zergatik, baina, gelditu zen Bilbon bizitzen 1888. urtetik aurrera? Arrazoa nahikoa ezaguna da. Bilboko euskara katedrara 1888. urtean aurkeztu zirenak bost ziren: Luis Itza, Eustaquio Madina, Sabino Arana, Migel Unamuno eta Azkue bera. Lino Akesolok argitaratu zituen Azkueren beraren bi ohar autobiografikotako bigarrenean, honelaxe dio Azkuek (Akesolo 1965):

Llegó el día de la oposición, pero como no había personas completas para el caso, en vez de constituirse un tribunal examinador, la Diputación indicó la idea de que los aspirantes a la nueva Cátedra presentaran algunos datos de sus conocimientos en la materia. Cinco fueron los que aspiraron al nuevo cargo: un ondarrés, maestro en Santurce y autor de la traducción al vascuense de un trozo de *El Alcalde de Zalamea*, llamado Luis Itza; un sacerdote aragonés, Madina, que publicó ya algo en la Revista *Euskalerría* de San Sebastián; don Miguel de Unamuno y Jugo, don Sabino de Arana y Goiri y este servidor. Los tres primeros no presentaron dato alguno de que yo tenga noticia. Arana y Goiri envió el índice de una Gramática que escribiría luego. Yo expuse una leyenda lequeitiana, escrita en vascuence, *Grankanton Arrantzaleak* y unas cosillas gramaticales. Llegó el día de la elección. Los dos primeros y el cuarto no alcanzaron voto alguno a su favor. Don Miguel tuvo tres y el autor de estas líneas once. Creo que más que mis dos trabajitos habría contribuido a la votación el trabajazo que dentro de la Diputación se tomó a favor de su coterráneo el Diputado lequeitiano don Pascual Larrazabal.

Azkue bere buruaren berri ematen duen pasarte honetan umilegi jokatzen duela edonork ikus dezake. Azkue, gerora egindako bideak argiro erakutsi duenez, gainerako lauak baino askoz gaituagoa zegoen euskara-kontuetan. Bere gaitasun, lan eta zaletasunez landa, etxetik zekarren euskararen haziak fruitu ugari eman zituen.

1888. urteko oposizio honetaz hainbat ikertzaile aritu dira. Lau aipatzekotan hauek egingo nituzke: José Javier Granja-Pascual, Lino Akesolo, Jose Antonio Arana Martija eta Jose Antonio Ereño. Lau ikertzaile hauetatik azkenak, J. A. Ereñok, eman du informaziorik konpliena, aurreko ikertzaile nagusien iritziak eta datuak bildu dituelako.

Azkue Lekeitiotik Bilbora etorri ondoren, ama eta Aurora eta Diana arrebeekin gelditu zen bizi izaten 1888-1889. urteetatik aurrera. Gure datuak berresteko argitasun bila Jurgi Kintanarengana jo dugu eta honelaxe azaldu digu:⁴

Azkue 1888-1889 ikasturtean hasi zen Bilboko euskara katedran irakasle, eta beraz, 1888ko irail edo urrian ezarri zen hirian bizitzen. Lehen urte horretan justu non bizi zen ez dago argi (garaiko papere-tan nik ez nuen topatu), beharbada behin behineko etxeren batean. 1889ko apirilean bere arreba Aurora eta Diana ere Bilbora doaz Azkuerekin bizitzera. Sol eta Alfontso neba-arrebak, aldiz, Lekeition geratu ziren, Karmen Aberasturi amarekin batera. Agian garai horretan hartu zuten azkuetarrek Bilboko Campo Volantín kaleko etxea. 1889-1890 ikasturte hasieran (data zehatza ezin esan) Azkueren amak ere, berrogeita hamabost urteko Karmen Aberasturik, Lekeitio utzi zuen eta Bilbon zeuden seme-alabekin bizitzera joan zen. 1890eko udal erroldak ofizialki konfirmatzen du Azkue, bere arreba birekin eta amarekin batera, Campo Volantín kaleko 1 zenbakidun atarian, 4. solairuan, bizi zela. Lekeitioko etxean Sol eta Alfontso geratu ziren (han zuten lana biek), eta jakina, Azkue eta berarekin Bilbon bizi ziren ama-arrebak ere Lekeitioko etxera joaten ziren aldika, bereziki udako oporretan. 1895. urtean, Bilbon kokatutako azkuetarrek etxetz aldatu ziren, baina Campo Volantín kaletik irten gabe, kale bereko, 15. atariko 3. solairura. Ha izango zen, (Campo

⁴ Datu hau 28-3-2020 datakoa dugu.

Volantín 15-3) Azkueren eta bere ama eta bi arrebaren (Aurora eta Diana) behin betiko etxea. Orain, ez dakit etxearen atariak gaur egun zenbaki bera gordetzen duen (inoiz udalak zenbakiak aldatzen baititu). Baina Azkueren gutunetan 1895etik 1951n Azkue hil arte, helbide hori ageri da behin eta berriro.

Gure lanean argitaratzen ditugun eskutizetako gutun-azaletan argibide hauek dakartza: «Sra. Viuda é hijas de Azkue/ 15. Campo Volantin, 15/ Bilbao (Espagne)», Azkuek Frantziatik idatzi zituen karta guztiak ama Karmen eta arreba Aurora Maria (1860-1937) eta Diana Mariari (1868-1934) idatzi zizkien. Lekeition bizi ziren Azkueren anaia-arrebaerdiak, Eusebio Maria Azkuek Laureana Ozerin andrearekin izandakoak: Alfonso Maria (1845-1894), Konrado Maria (1853-1870) eta Sol (1855-1937). Guk argitaratzen ditugun Azkueren eskutizak 1904. urtetik aurrerakoak direnez gero, Sol bakarrik aipatzen da, bera baitzen bizirik zegoen arrebaerdi bakarra.

Azkue, luzaroan biziko da ama eta bi arrebeekin: 1888. urtetik aurrera. Ama 1913. urteko otsailaren 13an hil zitzaien eta Diana Maria 1936ko gerra hasi baino bi urte lehenago, 1934an, eta Aurora 1937an, Sol arrebaerdi bezalaxe.

4. Azkue Paris eta Toursen 1904-1906. urteetan

Azkueren kezka nagusietariko bat premiazkoa zen hiztegi on bat egitea izan zen. Gaztetatik hasi zen hitzak biltzen eta hiztegia burutua zuenerako sasoi betean zegoen. Honelaxe dio Lino Akesolok (1969: 491):

(...) Y nada más lejos de la verdad. Más bien, esta obra fue una obra de juventud [Hiztegiarena]. Cuando Azkue se dispuso a publicarla y entró en tratos con los impresores para realizar su propósito, frisaba en los 37 años. Y su tarea de recogida de voces vascas no acabó con la impresión de los dos volúmenes de su Diccionario, sino que continuó a lo largo de su vida.

Azkueren Hiztegiaren gainean ikertzaile askok beren iritzia eman badute ere, Mitxelenarenak izan ohi dira onartuenak (1966: 17):

Permítaseme empezar con una nota personal, que atañe al autor y no a su obra. En contra de lo que yo mismo pensaba y de lo que sin duda pensarán otros muchos, Azkue no tenía vocación de lexicógrafo. Sus palabras son bien expresas y no hay razón alguna para dudar de su sinceridad. “Quince años largos hace ya que proyecté y bosquejé esta obra, contra todo mi carácter, ansiando siempre hacer otra cosa más agradable y más en armonía con él; no habiendo sido más que desahogos otros trabajos literarios y musicales que en este tiempo ha producido...”. No disuena de esto el hecho evidente de que el *Diccionario* no fuera la culminación de su obra, sino una publicación de los principios mismos de su madurez, como tampoco el que después, durante cerca de medio siglo, apenas hiciera otra cosa en el campo de la lexicografía que ir anotando, en las márgenes de su ejemplar, algunos datos nuevos, facilitados en buena parte por sus colaboradores de la Academia.

Azkuek Hiztegia argitara emateko atzerrietara joan behar izan zuen. Bilboko bizimodua utzi eta Parisera joan zenean, neurri batean apaiz-bizimodua eraman zuen Parisen ere. Azkuek 1889. urtetik 1904.era, eta data horretatik aurrera atzerrian egindako bizimodua Joaquin Padillak gotzainaren aginduz egindako txostenean laburbildurik dator (Irigoién 1957: 263):

Que desde principios de 1889 hasta 1904 fué Capellán de la Casa de la piadosísima y esclarecida Señora Doña Rafaela de Ibarra fundadora del Instituto Religioso de los Angeles Custodios. Fundó por entonces con religiosos de Ploermel expulsados de Francia en uno de los barrios de Bilbao más necesitados de instrucción religiosa en el Barrio de Expósitos, un Colegio popular llamado de Berrio-Ochoa que todavía sigue floreciente.

Que por espacio de cinco años, con excepción del verano, predicó por propia iniciativa y cada domingo durante la Misa de seis en la Basílica de Santiago de la Villa de Bilbao pláticas vascas, habiendo alguna rara vez sido sustituido en esta labor por dos celosos sacerdotes de la mencionada Villa. Hubo de dejar este ministerio al trasladarse a Tours (Francia) para imprimir la obra que más trabajos y sacrificios le ha costado, el *Diccionario vasco-español-francés*, dos tomos en 4.º mayor de XLV + 561 páginas el primero y 487 + XIII el segundo. En el transcurso de impresión de esta Obra fué nombrado miembro de la Sociedad lingüística de París.

Azkuek Parisen meza emango du goizean goiz. Azkuek Parisen eta Tours-en egingo duen bizimodua Jurgi Kintanak aztertu du bere *Azkue, bilbotar ezezaguna*, «Europako aldia» kapituluan (Kintana 2015: 191-207).

Azkue Parisetik Toursera joan zen Hiztegiaren probak zuzentzera eta bertatik bertara argitalpena zaintzera. Parisera musika ikastera joan zen eta Pariseko bizitza utzi beharra izan zuen, Toursen Hiztegia aurrera ateratzeko. 1904ko otsailaren 3an Broussaini idatzi zion karta bat, esanez Toursera joan zekiola eta hiru-lau egunean Hazparnen bildutako hitzak elkarrekin ordenatu eta argitaratuko dituztela. Pasarte esanguratsua da (Xarritton 1986: 114):

Pero si ni el médico quiere venir, veamos si se resiste el vascófilo. Sería exorbitante dejadez, indolencia moruna, dejar de darme unos preciosos apuntes hasta hacer el apéndice. No, Pierre Loti I. y único. Si V. ama, como creo, nuestra lengua, sacudirá V. ese perezoso cuerpo para venirse a Tours. Traiga V. todos los apuntes y en tres días los ponemos en limpio; y luego duerma V. lo que le dé la gana y engorde aunque sea preciso que tire yo de un carrito para pasearle por Hasparren.

¿No he dejado yo para cuatro o cinco meses (para años dejaría si hiciera falta) la música que había empezado en París, los atractivos que tanto me seducían; no he dejado todo, por vivir en esta aldea grande, pues vi que así lo exigía nuestra lengua? ¿No he dejado derramando lágrimas hilo a hilo a mi madre y hermanas por la misma razón? No se derretirá llorando la madame del comedor. Ahí la encontrará V. a su vuelta tan seria e impertérrita como siempre.

Pasarteak, luzetxoa bada ere, ezin hobeki adierazten du egoera baten berri. Azkue ama eta bi arrebak, Bilboko Campo Volantíneko bere biziki-deak, utzi beharrean egon zen Parisko musika ikasketak zein Hiztegia argitaratu ahal izateko. Azkuek ama eta arrebak Bilbon utzi ondoren, gutunen bidez bere bizimoduaren berri kontatzeko beharra zeukan. Azkuek bere eskutitzen bidez hurbiltasuna lortu zuen. Amari behin eta berriro aholkuak eman zizkion eta, jakina, seme on batek bezala, berak izan zituen pozaldiak esan ere bai. Halaxe egin zuen, esaterako, Bonaparteren liburuak lortu zi-

tuenean zein Parisko Société de Linguistique elkarteko partaide egin zute-
nean: (K 9). *Parisko Société de Linguistique guztien baimenez euren lagun egin*
nabe. Ondo etorriko jako nire liburutzar oneri izen au.

5. Azkueren Hiztegiaren gaineko argibideak eta beste

Argitara dakargun eskutitz-sorta honetan berri pertsonalez gainera –ai-
taren argazkia eskatu ondoren, bere bulegoan begien aurrean izan zuen: (K
31). *Je suis très content d'avoir ici, devant mes yeux, à mon bureau–*, Hiztegia-
ren argitalpen prozesuko zenbait argitasun ere eman dira. 1905eko martxo-
aren 3an idatzi zuen eskutitzean, esaterako, berri hau dator: (K 41). *G-an*
sartuta nago liburua. Lenengo 800 orrialdeak Santiagoetarako uste dot eginda
emongo deustazala azal da guzti.

Hiztegiak izan behar zituen frantses ordainen berri, zuzen eta zeharka,
argitara dakargun eskutitz-sortan garbi ikusten da. Zenbait ikertzailek, esa-
terako, norik itzuli zuen Hiztegia frantsesera galdetu zuten. Honelaxe dio
Mitxelenak «Azkue zena eta frantsesa» artikuluan (1967: 97):

(...) norik itzuli zuen frantsesera Azkueren hiztegia? Galdera hori
berori egitea bururatu zitzaion Schuchardti, *Baskisch und Romanisch-*
-en, hiztegia agertu eta berehala. Beste behin, ordea, mintzatu nin-
tzaion gai honez Erkiaga adiskideari, Salamancan, oker ez banago,
nik dakidan nonbait entzuna gaineratuaz: gutxi mintzatzen zela Az-
kue frantseser Tours-en egon zen bitartean, hiztegia inprimatzen ari
zirelarik.

Galdera honen erantzun bezala, Erkiagak, eskutitzez, Mitxelenari Az-
kuek egin zituen frantseseko gutunen zerrenda luze samar bat eman zion,
frantsesa zekiela frogatzeko. Erkiagak bideratu zion frantseseko eskutitz-ze-
renda horri gure eskutitz-sortan daudenak ere gainera lekizkioke. 1904ko
azaroaren 21ean idatzitako eskutitzean berri hau eman zion Azkuek amari
(K 10):

Eztakizue zelan daukadan D. Ziprianok eta lagunak egiñiko kopia-
tzakoa. Banan banan papertxu guztiak irakurri, osotu eta zuzendu
bear dodaz. Eneban uste ikusi barik onan neukanik. Neu beti eurai

esaten: “gizonak ezbairik daukazuenean, itandu neuri”. Prantza be sarri alondikakoa. Mutiltxu azkar bat argi argi bat ipiñi deuste laguntzat. Gero argitaratu orduko Etxeko prantzes-maisu andi batek irakurriko dauz, banan banan paper guztiak prantsesa ona izan daitean.

Pasarte honetan Hiztegia datorren frantsesaren zenbait argitasun ematen baditu ere, hainbat galdera berri ere sortzen ditu. Azkenean frantses maisu batek Hiztegiaren frantses ordainak berrikusi eta zuzendu bazituen ere, nork eta nola eginak dira frantses itzulpenak? Besteak beste direla, delako don Ziprianok zer esku izan zuen frantses testuetan?

Karta hauek, bestalde, neurri batean Azkuek euskalgintzan zer asmo zituen ere ematen dute. Azkuek bere euskal alorreko ibilbidea, Larramendik bezalaxe, *mutatis mutandi*, gaztetatik egituratua zuen. Lehen lan handietako bat Gramatika (*Euskal Izkindea. Gramática euskera*, 1891) egitea izan zen, gerora *Euskalzale* eta *Ibaizabal* (*Euskalzale* 1897-1899, *Ibaizabal* 1902-1903) aldizkariak etorri ziren, hurrengo Hiztegia (Tours 1905-1906) eta Hiztegiaren ondoren, akademia bat eratzea izan zen. Honelaxe dio 1904ko maiatzaren 1eko kartan (K 20):

Badakizue ze asmo dodan iztegi au burutu daidaneko: Akademia egitea. Gipuzkoan egin al izango da. Orregaitik ondo da Diputaziño onegaz ondo egotea. Ezta txarto etorriko eun bat iztegi erosta lortuteko be.

6. Azkue Bonaparteren bibliotekako euskal eskuizkribuen bila

Gure lan honetan transkribatutako Azkueren karta hauetan datorren beste ahalegin txalogarri bat Luis Luziano Bonaparteren eskuizkribuak (*eskuzko liburuak* esango du Azkuek) Euskal Herrira ekartzea da. Bonaparteren eskuizkribuak 1891n printzea hil zenez gero, haren alargun Clémence Bonaparteren eskuetan zeuden. Azkuek Bonaparteren euskarazko eskuizkribuak Ameriketara saldu edo eraman nahi zituztela ikusirik, eskuizkribu baliotsu horiek Euskal Herrira ekartzen ahaleginean saiatuko da. Azkuek honelaxe dio 1904ko maiatzaren 1ean idatzitako kartan (K 20):

¡Eztaki ezer! Españiak Ingalaterran daukan embajadoreagaz *carta viene y carta va* nabil. Ona zegaitik. Damu andiz jakin neban norteamerikanoak edo Solek esango leukeanez goiamerikarrak dabilzala Bonaparte-ren eskuzko liburuak erosi nairik; ta geure artean gelditu eragiteko, Donostiako diputau bati lenengo, Londresko embajadoreari gero eskutitz bana egin neutsen. Gaur embajadore dana, Duque de Mandas, orain berrogei urte Azkoitiko juntetan diputau zan ta euskerearen alde lan ederto egin eban.⁵ Orduko lanak eta liburu-eroste onek zer ikusi andia eukelako beragana jo neban. Esan eustan ez bestegaz baliateko; bialduteko berari agiri bat, esanaz zeinbat edo zelango liburuak zirean da berak Donostiako nagosi Machinbarrenari eskribiduko eutsala: orretantxe nago.

Goian jarritako pasarte horretan Azkue handiak Fermín de Lasala y Collado (1832-1918), Duque de Mandas, donostiarrarengana jo zuen Luis Luciano Bonaparteren euskarazko eskuizkribuak Euskal Herrian geldi zitezen, eta, Bonaparte printzearen biblioteka ez bezala, Ameriketara joan ez zitezen. Ahalegin hau Nikolas Alzola Gerediagaren artikulu eredugarri baten emana dago (1958: 55-68). Ez ditugu karta-gurutzaketako ale guztiak hona ekarriko. Arazoa zehatz azaltzen duen 1904ko apirilaren 20an idatzitako Azkueren karta aldatuko dugu hona (Alzola 1958: 60-61):

Londres á 20 de Abril de 1904

Exmo Sr. Duque de Mandas:

Habiendo llegado á esta ciudad con objeto de revisar, antes de comenzar la publicación de mi diccionario vasco-español-francés, la colección de documentos vascos pertenecientes al egregio vascófilo el príncipe Luis Luciano Bonaparte; y sabiendo que esta colección ha de pasar muy en breve á manos de algún norteamericano como pasó la magnífica Biblioteca lingüística impresa del mismo príncipe, me ha parecido oportuno dirigirme á S. E. para que interponga su gran valimiento cerca de la Excm. Diputación de Guipuzcoa y vea esta ilustre corporación si la colección manuscrita de que hablo es digna de su atención.

⁵ Eskuizkribuan (*Eskbu.*). Eskutitzean *neban* jarri arren, Duque de Mandas delakoaren gainean ari denez gero, *eban* izan behar du.

A dar este paso cerca de S. E. me ha movido no sólo su calidad de meritísimo Embajador y preclaro hijo del solar vasco, sino también el haber leído, en una colección de cartas que figura entre los citados manuscritos, que S. E. hacia el año 1864 en su calidad de representante de la ciudad de San Sebastián en las Juntas de Guipuzcoa promovió la idea de un concurso de asunto histórico referente á neg[oci]aciones entre Guipúzcoa é Inglaterra en la Edad Media y otro concurso de asunto literario que tenía por objeto obtener una buena traducción al guipuzcoano del Evangelio de San Juan.

Consta que se presentaron cinco trabajos á este segundo concurso dos de ellos verdaderamente notables (siendolo más el del P. Fr. José Antonio de Uriarte); a ninguno de los cuales se adjudicó el premio ofrecido de 10 mil reales, pues carecían de notas que la Iglesia exige para autorizar la publicación de esta clase de obras.

He conseguido de la Sra. Viuda del príncipe Luis Luciano aplace por un mes la cesión de dichos documentos. Pide por la colección entera, cuya enumeración pondré muy en breve á disposicion de S. E., la suma de 350 libras esterlinas. Los encargados de la venta son los Sres. Sotheran y Compañía librereros, Strand 140, en Londres.

Los documentos más valiosos son á mi modo de ver los siguientes:

1. La traducción de la Biblia al dialecto guipuzcoano esmeradamente hecha por el citado P. Uriarte. Obra inédita, excepción hecha por los tres libros del Génesis, el apocalipsis, el evangelio de San Mateo, el Cantar de los Cantares y algún otro.
2. La flora del país vasco, de autor desconocido: obra tan fiel por lo menos como el diccionario de plantas de Lacoizqueta y más notable que la colección suletina de Althabe.
3. La traducción de la Biblia al dialecto labortano del capitán Duvoisin, obra ya impresa.
4. Cuatro vocabularios de algún valor. Uno de ellos que ya no lo tiene es copia original de Novia de Salcedo; otro debe de ser copia del diccionario inédito de Silvain Pouvreau; cuyo manuscrito he tenido el honor de consultar en la Biblioteca Nacional de París.

Hay además, entre otros curiosos documentos, datos biográficos del P. Larramendi, autógrafos de Astarloa, Añibarro y algún otro autor de nota.

Londres, Challis's Royal Hotel / Piccadilly.

Resurrección María de Azkue (*errubrikarekin*).

Hona aldatu dugun eskutitza Azkuek Mandasko dukeari bidalia da. Lekeitioko hiztegiilea losintxari, argi eta bizkor ikusten dugu. Londresen dagoela, hiri berean zegoen euskal altxor bat Euskal Herriratzeko bitartekaririk onena aurkitzen du Londresko Enbaxadan dagoen donostiar bat: Fermín de Lasala y Collado, Mandasko dukea. Euskara hitz egin ez arren (halaxe dio karta batean berak), euskara-maitea den handiki aberats bat. Mandasko dukeak Matxinbarrera Gipuzkoako diputatuari idatziko zion eta azkenean 350 libera esterlinan Bonaparteren euskarazko eskuizkribuak Euskal Herriratzea lortu zuten.

Nikolas Alzolak Gipuzkoako Diputazioan gordeta dagoen legajo bateko bederatzi dokumentu transkribatu zituen 1958ko artikuluan: bost Azkueren eskutikakoak, beste bat Azkuek, Arturo Campiónek eta Karmelo Etxegaraik sinatutakoa eta gainerako hirurak Mandasko dukeak, Gipuzkoako diputatuak eta Sotheran-ek idatziak (1958: 55-68). Bidalitako Azkueren eskutitzaren zirriborroa Azkueren funtsean gordetzen da (ABA-RMA-115-0664) aldaketa gutxirekin. Azkueren artxiboan –Euskaltzaindiko Azkue Biblioteka eta Artxiboa delakoan– Mandasko dukeak Azkuerekin izandako karta-gurutzaketako dokumentu gehiago gordeta daude. Goian transkribatutako kartaren erantzuna hauxe da:

26 de Julio de 1904

S. D. Resurreccion M.ª de Azkue

Muy ap. Señor mío:

Recibí su grata del 20 con el Catálogo, pero hasta anoche no recibí comunicación de la Diputación. En ella se me envía el importe de la Colección y se me dice que recoja ésta. No se me habla nada del envío, y hoy escribo preguntando qué es lo que he de hacer con los papeles. No dejaré de enterar a V. de la respuesta.

La operación de recibir la Colección no deja de ser delicada.

Conveniente sería que la hiciera persona tan perita como V.

Celebro que predique V. en las fiestas euskaras. Yo recuerdo las antiguas cuando había Juntas y se celebraba, como era natural y debido, a nuestra querida España que gozaba de paz. Maldita la hora en que hubo guerra.

Mucho gusto tiene siempre en repetirse de V. afmo. amigo,

Fermín de Lasala.

Precisamente a las Juntas de Azcoitia (1866) no asistí por una desgracia de familia. Cuando fui Diputado General en egercicio (de Julio 1862 a Julio 1863) fué cuando instituí el premio a que optó el sabio Padre Uriarte.

Azkue atzerrian zegoela egin zuen kudeaketa garrantzitsu bat horixe izan zen: Bonaparteren alargunari Mandasko dukearen arartekotasunez euskarazko eskuizkribu-altxorra gure artean gelditzea. Kudeaketaren zehaztasun guztiek, jakina, artikulu dokumentatu bat eskatzen dute. Guk puntu honetan laburpen bat egin nahi izan dugu. Delako laburpen hau, neurri handi batean, 1904ko maiatzaren 1ean amari idatzitako eskutitzean Azkuek berak eman zuen.

7. Azkueren eskutizetako zenbait ezaugarri

Ez da gure asmoa bestek aztertu dituen puntuak guk hemen berriro adieraztea. Hala ere, lan honetan eskutiz-corporus interesgarri bat argitaratzen dugunez gero, zenbait argitasun ematea noraezekoa dugu.

Azkuek atzerrian –Parisen zein Toursen, Londresen zein Lourdesen– idatzitako berrogeita hamaika eskutiz hauek arretaz aztertuz gero, era askotako argibideen iturri oparoa da. Lekeitioko ikertzailearen nortasuna, kezka, bizimodua, ama eta arrebekiko hartu-emana ondo islatzen da eskutizetan. Amari zein arrebei zuzentzeko umore-punttua erakusten du askotan. Ama zein arrebei *intxaur-saltsazale* deitzen die Gabon bezperan: (K 30). *Ama ta arreba intxaur saltsa-zaleak*. *Kolejio* hitza erabiltzen hasten bada ere, umore-puntu bat bere eskutitzei ezartzeko, herri-euskararen erabiltzen zen *jolekio* lagun arteko hitza idazten zuen.

Ez dugu ahaztu behar karta hauetan ageri den Azkue 40 urteko gizon sasoi eta osasun betekoa dela. Amari bere osasunaren berri emateko paronomasia labur bat darabil: *ondo eta sendo nago*. Azkuek egiten zuen bizimodua, noiz jaikitzen zen, zer jaten zuen (jale urria zen, gorputz handia izan arren), lana egiteko gaitasun handia, are ikaragarria, ezin hobeki islatzen da eskutitz batean baino gehiagotan. Ordu asko ematen zituen egunean lanean eta beti ageri da eskutitzetan lana gogor eta sendo egiteko asmoz: (K 9) *Guztiz nago sendo ta ondo*.

Eskutitz hauetan Azkuek garai hartan, 1904-1906. urteetan, zituen hiru kezka nagusi garbiki ikusten dira: musika ikasteko gogoia, Hiztegia ondo argitaratzeko kezka, eta Bonaparteren Londresko eskuizkribuak, diputazioen laguntzaren bitartez, lortzeko guraria. Kezka nagusi hauetaz gainera, dudarik gabe, Parisko hiriak zituen erakarmen handiak ez dira atzean uztekoak. Paris hiria jakitun askoren bilgunea zen eta handik alde egin beharrak pena handia eman zion: (K 6) *Tamal andia da Paris istea, ze emen jakitunokaz artu-emonean asita nengoan; da zer ikasi ta nori-ikasi asko dago emen*. Parisko erakarmenen artean igandetan hiriko eliza nagusiak bisitatzea zuen: (K 4) *Datorren domekan Rousse lagun artuta Montmartreara noia; ta onantxe domekan domekan Eliza andi guztiak aratuteko ustea daukat*.

Euskarari dagozkion hiru kezka nagusi horietako bi, Bonaparteren eskuizkribuak Euskal Herrira ekartzea zein Hiztegia argitaratzea, lortu zituen.

7.1. Eskutitzetako euskara

Eskutitz hauek, bestalde, Azkuek zeukan euskararen aberastasunaren ispilu ere badira: hainbat esapide, hitz, esateko modu irakur litezke. Eskutitz hauetako euskararen aberastasunak lan berriazko bat merezi lukeen arren, ez da oraingo gure asmoa lan hori egitea. Hala ere, saio txiki bat egingo dugu eskutitzetako euskararen bitxi batzuk hona ekartzen:

– Onomatopeiak: (K 4) *trapa-trapa*; (K 48) *zirrin-zarran*.

- Aditzei gagozkiela, subjuntibozko baldintzak:⁶ (K 4) *Naiago neuke nik eurak jaubetu baleitez, niri euneko atal on bat emonezkero*; (K 5) *Milla bidar obeto jartort, baldin sari ona emon baleide*; (K 12) *Luioko ezneduna ta lagunak ikusi badaizuez, gorantzi asko*; (K 17) *Ostatua eguneko 5 franko, berak musikalde merkatu ezpadait*; (K 40) *Izar zororen batek matraillekorik emon badaio, esango deuntsuet eguenekoa*; (K 56) *Andra Mariak mirari bat egin ezpadai beste osa usterik eztaukala uste dogu*.
- Esaldi finalak: (K 45) *Sermoia ezteutsuet nai bialdu kopia bat atara arte galdu zedeitean be*.
- Aditz sintetikoak:
- *Jardun*: (K14) *egiunea garbitan ipinten diardue*; (K 20) *Eurak euren kontura armonia ikasten diardue*; (K39) *¿Amak inkarik, puputxurik? ¿Badiardu?*
 - *Irauntsi*, ‘esan’ adierazteko, beti forma jokatuan: (K 7) *Paristik ezтираustela ezer*; (K 16) *Il onen 9ª onetsi edo baieztu eben abenduko erabagia ta ezтираuste ezer*; (K 14) *Gorantzi asko zuei danoi emoteko diraust*; (K 40) *Aita Santu ikustetik orduantxe urten ebela zirausten*; (K 52) *Ganera ona zer diraustedan*; (K 53) *Ona emen Gipuzkoako Diputaziñoak, 100 liburu artuko dabezala esamaz batera, diraustana*.⁷
 - *Ekin*: (K 32) *Gogotik, beti legez, Eurak euren kontura armonia ikasten diardue nakio lanari*; (K 31) *Gogotik, beti legez, nakio lanari*.
 - *Ikusi*: (K 8) *Bakutsue mako edo arku eder au?*; (K 46) *ze badakust zuen bietatik larri egon zareela*.

⁶ Garaitsu honetan bestetan ere aurki litezke antzeko aditz-erabilerak. Felipe Arrese Beitiak Azkueri honelaxe idazten dio (ABA-RMA-103-0121):

«1898ko Urtarrillaren 2an.

Erderazko batetik artuta atzo ta gaur egiñiko lan ori bialduten deusat, aste onetan argitaratu al bada, urrengo astean Jaungoikoak nai badau elduko naz orra, eta egongo gara astiro».

⁷ *Erausi* gipuzkerako aditza bizkaieraz *irauntsi* dugu eta Lea-Artibai inguruan behintzat XIX. mendean erruz erabili izan da. Añibaroren *Gramática Vascongada* delakoan hainbat adibide ditugu.

- Eutsi, ‘ondoan egon’: (K 4) *Len praile on batzuk*, Péres du Saint Sacrement egon dira kapilla onen eta deutsan komentuarien buru; (K 32) *Ondo pozik artu nebazan atzo orraziari eutsela liburutxu ta eskutitza.*
 - Eutsi, ‘jardun’ adierazteko: (K 43) *Ni beti legez, bizkor, sendo ta ailla-giña arloari dautsadala.*
 - Erautsi, ‘jardun’ adierazteko: (K 37) *Villabasok baderautso lanari sendo ta gogoz.*
 - Eretxi: (K 43) *Zapatak mantarrezkoak izateari ondo deritxat;* (K 35) *iBakizue Aurora Madalen gabaren atzenengo kuadroari edonok polita deritxonik!;* (K 19) *Esatera noian au, baderitxazue, ez Amari esan.*
 - Euki, nor-nori-nork paradigmán: (K 38) *Berroreri entzunda daukatsat arako «kirioetaraño sartu jat miña».*
- Esapideak:
- Zeri musturtu kolokazioa ‘zeri poztu’ bezala erabiltzen dena: (K 5) *Jaubetasuna beste bati emon-arren eztauko Diputaziñoiak zeri musturtu.*
 - Osasuna erabili kolokazioa birritan aurkitzen dugu, osasuna euki, ordea, behin bakarrik, 36. eskutitzean: (K 23) *Osasun ederra darabilt Jaunari eskerrak;* (K 28) *Osasun ederra darabilt;* (K 36) *Osasuna beti betikoa daukat, Jaunari eskerrak.*
 - Luze eretxita egon: (K 6) *Neu egon naz neure zortzi erantzumen oni luze luze eritxita, zuen gauzak noz artuko.*
 - Banan-banan saldu eta bizi-bizika saldu: (K 6) *Liburuak banan banan saldu barik edo bizi bizika, Berastegin esan oi dan antzera, pilloan saldu: ta auxe da zelanbait egingo dana.*
 - Firi izan esapidea: (K 7) *Dirua bakarrik ezta firi.* [Esapide hau ez dator bere Hiztegian, Euskalerrriaren Yakintza lanean baizik: *Dirua firi da* (V-ger), ‘el dinero vuela’].
 - Izena + betekoa. Itsaso beteko beharra bezalako esapideak normalak izan dira Bizkaiko kostadean (Bermeo, besteak beste): *Ate beteko gizona*, gizon handia esateko. Azkuek ere badarabil: (K 7) *Gelarako eskillarea estua, neu betekoa.*
 - Eldu bat egin, ‘joan’ edo ‘nonbaiten azaldu bat egin’ esateko esapide polita. Azkuek txikigarriarekin darabil: (K 7) *Don Ināzionera egizue eldutxu bat eta jakin zelan dauken abadea.*

- Era berean, Begoñara joatea esateko *Begoñaratea* esango du marinelek Bizkaiko itsasertzean itsasora joateari *itsasoratea* esaten zioten bezalaxe.
- *Gorpu* (*gelditu*), (*egon*), ‘hilda gelditu’: (K 8) ... *ordu erdi barru gorpu*.
- *Izena + -tara euki eguraldia*: (K 12) *Euritara daukagu eguraldia ta Paskuetararte begoz*.
- *Begi andia euki nonori*, ‘norbait begikoa izatea’: (K 50) *Nire konpesoreak begi andia deutso*.
- *Lauzirikoari laumarai eragin*, ‘dirua ondo erabiltzen jakitea’: (K 42) *iAi ene umeak! lauzikoari laumarai eragin bear jako*.⁸
- Erregua adierazteko *arren* baino indartsuagoa den *arren bai arren*.
- Poztasuna adierazteko: (K 53) *extitan, adurretan, barre-urtika*; era berean ‘ondo eta pozik’ esateko, *pepe eginda*: (K 4) *Bertan kapilla-ondoan dubarik bizi izatea baneu, aor ni pepe eginda*.
- *-tzako*, prolatiboaren adnominala: (K 4) *Lauren bat españolek eta españoltzakok, amerikarrak geienak, ei daukee kapilla onetara jokerea*; (K 17) *Ziprianok eta lagunak egiñiko kopiatzakoa*; (K 18) *Urrengo baten esango deusuet zelango zauskadea egin deustan ango oiü edertzakook*.
- Esaeren artean behin eta berriro aipatzen du Berastegi: (K 4) *Geruago ta Berastegirago daukat mendua. Berastegitarra naz da neureaz urten-go dot*. Itxurak direnez, berastegitarrek nahi dutena edo buruan sartzzen zaiena egiteko fama zuten.⁹

Pena da, era berean, Karmen Aberasturi amaren karta bakarra izatea euskaraz... Ikusten da, ortografiari bakarrik erreparatuta, euskara-idatziaren kezka bazuela. Inolako dudarik gabe, besteak beste direla, bere senarraren euskarazko poemak irakurriak izango zituen. Karmen Aberasturiren euska-

⁸ *Lauzikoa* delakoak ‘lau zurikoa’ adierazten du, eta *zuria* diruak gaztelaniazko ‘blanca’ adierazten du. *Laumarai* delakoak ‘lau maraikoa’ adierazten du (*marai* dirua gaztelaniazko ‘maravedí’ da). *Zuri* bat *maraiaren* erdia da. «Lauzikoari laumarai eragin behar jako», hitzez hitz dirua bikoitzen jakin behar dela adierazi nahi du. Zentzu zabalago batean dirua ondo baliatzen jakin behar dela esan gura du. *Lauzuri* eta *laumari* diruak biltzen dituen esaera jaso dugu Markinan: *Lau zuriren pupua ta lau mariren trapua*.

⁹ Azkueren beraren *Euskalerraren Yakintza* obran, zazpigarren sailean, *Urietakoak* deritzanean, ez dugu esaera hori aurkitu.

raren ohar txiki bat eskatuko balidate, *arren* partikulararen erabilerarena egingo nuke. Hona hemen nola datorren esaldi honetan: (K 3) *Onako eguraldi beruakaz ondo saiñduta eukikozuz aldagarridxak pe, garbidśak dxazteko primiñiagaz, da martitzenian ez arren, eguaztenian etorteko modua ein biar zen-duke leixibatxua be zeu etorri arte atseratuten dogu ta.*

7.2. Azkue hiztegilari: hitzen kezka

Hiztegilari batek, normala den bezala, hitzen gaineko kezka du. Azkuek Hiztegia egiten hamabi urte pasatu zituen eta 1902ko urrirako egina zeukan (Irigoien 1957a: 274). Azkuek tradizio idatzi osoan –batez ere klasikorik inportanteenetan, pentsatzekoa den bezalaxe– agertzen diren hitzak bildu nahi izan zituen bere Hiztegian. Berrogei urterekin argitaratu bazuen hiztegia, nola tradizio idatzi osoa besarkatu hain gazterik? Euskal literatura idatzia aberatsegia izan ez arren (*el humildísimo cielo de la literatura vasca*, dio karta batean¹⁰ (Xarritton 1986: 64), ezin, inondik inora ere, gizon bakar batek euskara idatziaren hitz guztiak zerrendatu. Bestela esanda, ez dago dudarik euskararen tradizio idatziko hainbat eta hainbat hitz ezin izan zituela Azkuek bere Hiztegian sartu. Lekeitioko hiztegilariaren meriturik handienetako bat, ordea, ahozko tradizioko hitzei hiztegian lekua ematea izan zen. Parisetik kezka hori buruan duela, amari era bateko eta besteko hitzen galdera egingo dio:

– (K 38) *Kirioak* zer dira? *iZelan* erderaz? Itandu eznedunari nun ezarten jakazan enkallak burdiari: barruan, ala kargazpian, ala karga-ganean.

¹⁰ Karta hau Peru Broussain Salagoitiri idatzia da 1901eko urriaren 6an. Pasarte osoagoa hauxe da:

«Estudie V. bien el proyecto dígame con la franqueza habitual entre nosotros los inconvenientes que acaso le ocurran.

Aparte del gran bien que se podría hacer a la lengua, tendría yo verdadera satisfacción en que así como los nombres de Cástor y Pollux corren siempre juntos en el firmamento apegados a dos estrellas, así nuestros nombres corriesen siempre unidos apegados a este libro en el humildísimo cielo de la literatura vasca.

No me ocurre por hoy otra cosa que saludar cordialmente y aguardar carta. Suyo siempre».

– (K 39) *Egizuez eginguok* (au sarri entzun deusat). *Esaiuz esanguok*.
Emoizuz emonguok. *Eroaizuz eruanguok*. *Eztaukat emonen geiago*.

Tradizio idatziko hitzak sartzea baino erronka handiagoa izan zen, neurri handi batean, ahozko hitzak bere Hiztegian sartzea. Garai hartako euskara biziko hitz jatorrak sartu nahi zituen lekeitiarrak eta testigantza bizi hori da, izan ere, Azkueren Hiztegiko meriturik handienetako bat. Amari idatzitako kartetan berba polit asko datoz. Hona zenbait: (K 8) *mako edo arku*. Edo, abade baten heriotzaren berri ematen duenean hauxe dio: (K 8) *Bere moduko goiarintxua zan, baiña ona*. *Goiarina* zaila da testu batean aurkitzea, hainbat hiztegitan, bestalde, ez dator. Azkuek berak ere ez zuen berean sartu. *Goiarina* ez da besterik *buruarina* baino, baina bi hitzen artean bada-go, gure ustez, ñabardura bat, *goiarin* hitzak konnotazio berezia dauka. *Goiarina* ez da *buruarina* bezain bortitz eta mespretxagarria.¹¹

Ahozko tradizioetik hartutako hitzen artean hona hemen beste zenbait: (K 18) *aparra-mantar* ‘andrajo’, (K 7) *surretako estu*, (K 44) *jaraunsi*, (K 48) *kanet egin*, (K 49) *ezgauzak*, (K 50) *adiguri*, (K 40) *kikura-bikuraka*, (K 55) *barrukotasuna* ‘intimitatea’. Aditzetan hainbat dira. *Eraso* aditza ‘esanarazi’ adierazten duena, *mezea* eraso kolokazioan. Abadeak *mezea* esan eta eliz mutilak eraso: (K 51) *Berak erasoten deust Mezea goizeko 5 1/2etan*.

Eguraldiari buruzko hainbat zehaztasun datoz. Hona zenbait: (K 38) *Bart euri melgera ziriña, otzen tintillik ez; zerua, goibel; erri au beti legez ixil*. (K 53) *Eguraldi loriña ta euritsua*.

Azkuek ama izan zuen euskara biziaren berriemailerik oparoenetako bat. Azkueren kezka hori, goraxeago esan dugun bezalaxe, atzerrian dagoela ere, ez da aienatuko, karta bidez amari galdezka ibiliko baitzaio. Hamaikagarren kartan, esaterako: (K 11) *¿Mundakan amabost “alenak” ala “arenak” esaten da misterioakaitik?* (K 42) *Eskerrak zerrenagaitik. “Zerrena” baneukan Bizkaiko leku askotan entzunda, kana-eren edo iruren edo irugarren zatitzat*.

¹¹ Neurri handi batean, zeharka bada ere, dantza-kopla ezagun batean dator hitza. Eman dezagun kopla ezagun bat: *Oñak ariñak eta/ burua ariñago, / dantzan obeto daki/ artajorran baño* (Kaltzakorta 2008: 168). Kopla honen aldaera da, besteak beste, Zeberioko kopladiako: *Goiak arinak dozak/ beak arinago; / jantzan obeto daki/ arta jorran baiño* (Kaltzakorta 2008: 264). Goiak arinak dituenari normala da *goiarina* deitzea.

7.3. Azkuek amarekin berorika

Euskal gizarte zaharrean berorika tratamendua gaur egun ezagutzen dugunaren aldean askoz indartsuagoa zen. Berorikaren tratamenduak bi esparru oso nabarmen eta bereziak ditu. Alde batetik, familian odolekoen artean egiten dena, eta, bestetik, familiatik kanporakoa. Familiaren barruan, gurasoei, amari zein aitari, Bizkai-Gipuzkoetan, berorika zuzentzen zitzaizkien seme-alabak XIX. mendean behintzat, eta, zenbait testigantza arabera, XIX. mende hasieran ere bai. Gurasoenganako errespetua, besteak beste, tratamenduan bertan ere islatzen zen. Diogunaren adibide garbia da Azkuek amari berorika egitea, edo Balentin Berriotxoak amari zein guraso biei ere berorika zuzentzea. Bizkai-Gipuzkoetako zenbait alderditan bai amari bai aitari zuka egiten bazitzairen ere, aitona-amonei, osterera, berorika egiten zitzairen.

Familiatik kanporako tratamenduan ere errespetua erakusteko bidea zen berorika egitea. Kontu jakina da, eskolatuak zirenei, apaiz, fraide, letratu, mediku, legegizon, maisu-maistra, botikario eta abarrei, jende xehea berorika zuzentzen zitzaie. Era berean, are pertsona zaharragoi, betiere jende errespetagarrii, berorika egitea ia beharrezkotzat jotzen zela. Kasu argigarri bat, esaterako, Felipe Arrese Beitia eta Azkuereña dugu. Felipe Arrese Beitia (1841-1906) R. M. Azkue (1864-1951) baino hogeita hiru urte zaharragoa zen, baina apaiz eskolatu eta jakitun handia zenez gero, berorika egiten zion hasierako eskutitzetan; gerora, konfiantza hartu ondoren, zuka zuzentzen zitzaion.¹² Felipe Arrese Beitia Jose Manterolari, ordea, zuka zuzenduko zaio kartetan.¹³

¹² Berorikako adibidea hona (ABA-RMA-103-0121):

«1898ko Urtarrillaren 2an.

Erderazko batetik artuta atzo ta gaur egiñiko lan ori bialduten deusat, aste onetan argitaratu al bada, urrengo astean Jaungoikoak nai badau elduko naz orra, eta egongo gara astiro».

¹³ Hona adibidetxo bat (J.U. 089005723). Felipe Arrese Beitia Manterolari egindako hiru karta gorde dira. Lehenaren lehen puska bat jarriko dugu hemen erakusgarritzat:

«Ochandion Abuztuaren 16an 1880/ D. Jose Manterola/ Neure Jaun maitegarria: Campotic luzaro ibili naz eta escribidu neutsun bigar amabost egun danian, eta escutitza artan bialdu neutsuzan amabi sello errialecuac, zuc orain atera dozun eguintza barriari iru illabetian datorcan leguez, bada artu neban lenengo lumerua, cein icentetan dan Euskalerria,

Orain baino lehenago ere idatzi dugu berorika tratamenduaren lehen adibideetako bat, uste dugunez, Juan Antonio Mogelen *Peru Abarka* laneko lehen kapituluaren hasieran dagoela. Peru Abarka Maisu Juani berorika zuzentzen zaio (*Peru Abarka*, lehen kapitulua, elkarrizketaren hasieran): *Berori baisen Jaun apaindu batec oñac imini ardan-eche onetan? Toqui au guizon baldres, zantar, aciera charreuentzat obia da, berori languentzat baño*. Interesgarria da pasarte hau, berorikaren erabilera bera ez ezik, tratamenduaren izena ere badator: *jaunka*. Beste testigantza zahar bat Lizarragaren kopia batean dator. Delako kopian *ori* darabil, *berori* esateko. Ahozko testuetako testigantza ugari xamar ere badaude. *Leixibatxua* baladan –Gabika, Luno, Azkoiti, Gernika, Muxika, Ereño, Arteaga, Orozko eta Manuel Lekuonaren aldaeretan– emakumea praileari –edo senar mozorrotuari– berorika zuzentzen zaio. Luis Luziano Bonaparte printzeari egindako eskutitz askotan berorikaren tratamenduko adibide asko datoz. Era berean, Luis Luzianok berak idatzi zituen euskarazko bi kartetan ere berorika tratamendua erabili zuten (Alzola 1958: 68).¹⁴

Martzelino Soroaren 1886. urteko *Baratzan* lanean, zaldun bat hurbiltzen da nekazari batengana edo familia bereko gehiagorengana. Nekazariak beti egingo diote berorika zaldunari. Kasu askotan berorika pluralean erabili du nekazariak: 1. Jolasa, 15: –*iA jauna! Beon kontuba jakiña da: ez da guria bezalakua*. 2. Jolasa, 23: –*San Juan udariak dira jauna. Beida beza nola bestubak gelditu diran arri kolpiekiñ*. 2. Jolasa, 24: –*Gu beoen etxera juten geranian, ez degu kezki izaten zernai artzeko*. 2. Jolasa, 24-25: –*iOri egin biar luke! Bada-ki're Anttono beorren aita zanaren besoetakua dala ta...*

Balentin Berriotxoak, goraxeago esan dugun bezalaxe, amari zuzentzen dizkion kartetan berorika egiten dio. Hona hemen XIX. eta XX. eskutitzetako adibide gutxi batzuk: *bici bedi berori ardura baric* (XIX); *espei ba*

eta egon naz icharoten orain artian noz artuco falta diran lumeruac, eta aguiari ez diranian bildur naz cartia galdua izango dala. Alan bada erregututen deutsut abisau daidazula mesedez artu ezbazenduan, eta icusi ete daguan administracinoan gueraturic».

¹⁴ «Londrestik Urriaren 30-n/ 1876-n/ Nere Aita/ Berorren karta eta liburuchoak/ eskuetara etorri zaizkit, eta oyengatik,/ eta aspaldian bialdu zizkidan besteen/ gatik milla esker dizkiot. (...) Berorren ganako gogo on/ daukana/ Bere zerbitzari/ ta adiskide/ LL Bonaparte».

berorrec gaveric galdu, bialdu bei choriATEGAZ (XX); Berorrec ezpei bildurrik euqui (XX).

Azkuek amari beti egingo dio berorika: (K 19) *Betiko osasun-bake urregorritan emen dauko berorren seme D. Diego, agorrill edo agostua noz elduko pozarren.* (K 22) *Ikusi bei berorrek: urreratu beio aora koiálaraka bat: ijan ezetz!*

Azkuek amari eta arrebei zuzentzen zaienean, berorika pluralean erabiliko du, *eurok, euron* eta *abar*: (K 5) *Ama Karmen: Banekian nire lengoak asko poztu bear ebazana, neuk be pozarren egin neban, neure ta euron poza bat eginda.*

Era honetara, Azkuek arreba biak, Aurora eta Diana, amaren maila berera ekarriko ditu.

8. Gutunak argitaratzeko irizpideak

Euskaltzaindiko Azkue Biblioteka eta Artxiboan gorde diren Karmen Aberasturi amak eta Azkuek elkarri idatzitako karta guztiak ahalik eta modu fidelenean argitaratzea da lan honen helburua.¹⁵ Karmen Aberasturiren eskutitzak hiru dira, bi gaztelaniaz eta bat euskaraz. Gaztelaniazko eskutitzak 1889. urtekoak dira; euskarazkoaren datarik ez dator eskutitzean.

Azkuek amari idatzitako eskutitzak 54 dira, gehienak euskaraz baina hiru frantsesez (25, 26 eta 27a). Eskutitz hauek kronologikoki ordenatuta emango ditugu argitara. Lehen hiru zaharrenak, amak semeari idatzitakoak 1889. urtean, eta, gainerakoak, 1904. urteko urtarriletik aurrera 1906. urtekora arte.

Azkuek darabilen letra irakurtzean ohituak egon arren, karta hauek transkribatzean hitzen bat edo beste ez da irakurketa errazekoa izan. Transkripzio zalantzak izan ditugunean, beti eman dugu izan dugun zalantzaren berri oin-oharrean.

Karta hauek transkribatzean nola egin, jatorrizko ortografiaz edo grafia gaurkotuaz? Ez dago dudarik batera edo bestera egiteak bera alde onak zein

¹⁵ Erreferentzia hauxe da: ABA-RMA-009.

txarrak dituela. Bi aukeren artean erdibide bat aukeratu dugu: jatorrizkoa mantentzea, kontsonante gutxi batzuetan izan ezik. Zergatik? Alfonso Iri-goienek 1957an, Azkueren eskutitzak transkribatu zituen artikuluan, halaxe egin zuelako, eta, inolako dudarik gabe, askoz irakurgarriago egiten direlako eskutitzok. Kontsonanteen aldaketa hau Azkueren euskarazko gutun guztietan zein Karmen Aberasturiren euskarazko gutun bakarrean egin dugu. Esan gabe doa, Karmen Aberasturik euskarazko gutun bakarrean semearen ortografia bera erabiltzen duela. Hauek dira, bestalde, aldaketak: *Í > ll (biía > billa)*, *ʔ > tt (eiʔeko > eitteko)*, *ś > x (onaśe > onaxe)*, *tś > tx (kartatśu > kartatxu)*, *dś > dx (kridśada > kridxada; sentietan dśat > sentietan dxat; aldagarridśak > aldagarridxak; gorantzidśak > gorantzidxak)*. Zeinu hauetan guztietan *dś* Karmen Aberasturik bakarrik erabiltzen du, eta ez semeak.¹⁶

Eskutitzetan hitz bat markatzeko edo aparteko indarra jartzeko Azkuek azpimarra jartzen dio azpian. Azpimarraturik dauden hitzok, gure transkripzioan, letra etzanez jarri ditugu.

Gutun hauek guztiak zenbakiturik eman ditugu. Ezkerretara datorren zenbakia gure multzoan duena da. Eta ondoren agertzen den zenbakia, Azkuek eskutitzaren gainaldean eskubitara jarri duena da.

9. Azkueren gutuneria: ama-arrebei egindako kartak

Puntu honetan kartak transkribatu eta zenbakiturik emango ditugu. Lehen hirurak amak semeari eginak dira, gainerako 54ak Azkuek atzerritik –Paris, Tours eta Londresetik, bat, ordea, Donostiatik– idatziak dira. Karta guztiak ordena kronologikoan daude emanak Euskaltzaindiko Azkueren funtsean ordenaturik dauden bezala. Karta hauetako testu asko laburrak dira. Laburrera edo luzera paperak markatzen duena da, neurri handi batean. Azkueren 54 testuetako asko postaletan idatziak daude eta postalak ez du idazteko leku handirik uzten. Hamargarren testuan, esaterako, *Zer esan asko, nun esan gitxi* esaldiarekin hasten da idazten. *Nun esan gitxi* hori

¹⁶ Semeak behin bakarrik, uste dugunez.

postal batean idazten duelako da, jakina. Hamabigarren testua, esaterako, Parisko *Pont Alexandre* irudia duen postal batean idatzia dago. Azkuek ama-arrebei bukaeran ohar argigarri bat idazten die: *Zubi auxe igaroten neban nik goizean goizean seirak lauren gitxiagoetan trenera ba kapillara Mezea emotera joateko*. Lan honetan Azkueren testuak transkribatzea izan dugu helburu nagusizat. Postalotako irudien edertasuna ikusi nahiko balu norbaitek, jatorrizko dokumentuetara jo beharko luke.

9.1. Karmen Aberasturi amaren hiru karta

(1)

Lequeitio sábado 6 Julio de 1889¹⁷

Queridos hijos: Llegué sin novedad; hasta Guernica no muy ha gusto pero allí á Lequeitio muy bién en compañía del hermano mayor de Enriqueta, de Bilbao á Lequeitio es decir en todo el camino no habló tres palabras.

Ahora le he escrito á la maestra de Cenarruza para que ha esa vaya de aquí. Hace tres ó cuatro días que la cama se llevó á la Balandra de Aqueta si para la fecha no ha llegado no tardará mucho.

Segun me han enterado, D.^ñ Eduvigio se ha portado ó se ha lucido con el sermon del Corazón de Jesus en la función fundada por doña Jesusa dicho sermón se paga 6 duros.

Con recuerdos de todos los de casa se despide vuestra madre que bién sabeis cuánto os quiere,

Carmen

* * *

¹⁷ *Eskbu*. Azkueren beraren eskuz: «A mis hermanas Aurora y Diana y a mi».

(2)

Lequeitio á 7 de Junio de 1889¹⁸

Querida hija: En este momento he recibido la tuya que como dices nos escribió Diana pero no hemos querido mandar hasta saber algo de tí por que creiamos que pasarias de ésta.

Hoy he tenido carta de Resurrección donde me dice entre otras cosas, el buen resultado de los exámenes, no esperabamos otra cosa pero con todo nos ha causado mucha impresión: (pero de alegría). Les dices á los dos que los colchones no tardarán en prepararse pues unos de estos días cortarán la lana y en cuanto se preparan mandaremos es decir dos colchones almohadas una colchilla y sábanas, los libros te mandamos á tí dentro de la tela gris, las camas pensamos mandar las dos pero para eso la alcoba nos queda como un comedor. Otra vez hemos pensado que cuando viene alguna de vosotras tiene que ocupar la alcoba del gabinete por que Maria duerme en tu cama asi no queda una alcoba libre y caso de tener que comprar camas nuevas para aquí pueden mandar hacer y en el otro trimestre les mandaremos el dinero ó antes si dán lo de la huerta pero si creis que podemos pasar escribarnos lo que dispongais.

Los astetes y tinta que mando Diana recibimos, el dinero irá en el bolsillo de tu vestido verde. Fabiola piden casi todos los dias cuando vienes traes. Les dices á Resurrección y Diana que cuando mandamos las cosas les escribiremos. Alfonso regularmente irá por corridas.

Sin tiempo para más y con recuerdos de los hermanos se despide tu madre que te quiere,

Carmen

Los encargos mandaremos mañana, sábado á la administración de siempre

* * *

¹⁸ *Eskbu*. Azkueren beraren eskuz: «A mi hermana Aurora su madre».

(3)

Neure seme maitia:

Ondo luze eritxidsan egon gara zeure kartia artutiar¹⁹ baña orregaitiño be eiñ dozu ta ezta guztia utsa.

Ze uan ziñian egunian Doña Erropailak itxi eutsan atezaiñari kartatxu bat zuri emon biar eutsun diruagaz, gania eukan zeusat, edo zu egon ezik geuzat: barruan ziñuan umien gaixuagaz aztu eiñ iakala aurrerago emotia ta ondo ein deixuela urak. Nik naiñeban zure arrebak Doña Erropallagana iuatia kunplidu eitten da ta, baña ez arek gauza onik eiñ: orregaitiño be Dianak esaeban telefonutik berba eingo ebala eguenian abadia iuan zan iakiñaz, baña eguastenian etorri zan kridxaua Señoriak bialduta abadia topata itxi zenduanez iakittera, da orduan ezautsan²⁰ Dianak, zelan artu genduan kartatxua da telefonutik berba eitteko egon giñiala.

Neskatillia bialdu genduan gero Don Rokesenera astu barik biaramunetik mezia ezatera iuateko, da gau atantxe etorri iakun Don Robus bera zuk ezaeutzazun Jose Marintsako tarjeta billa; iñundik iñora eziñ topa izan genduan, da Don Robusek ezaeuzkunze, berak berba eiño ebala Jose Marigaz ta uste ebala lortuko ebala domekarako ordiaskua bialdutia: onetaraxe lantsian bat ibilli biarra asko sentietan dxat neuri ta ainbat arintxuen etxian bazengoz gurago neuke.

Onako eguraldi beruakaz ondo saiñduta eukikozuz aldagarri dxak pe, garbidxak dxazteko primiñiagaz, da martitzenian ez arren, eguastenian etorteko modua ein biar zenduke leixibatxua be zeu etorri arte atseratuten dogu ta.

Limonadarako gauzak prestetako be ezkagoz noiz zatozan ziur eztakigu ta.

Birrittan ixan da gurian Euskalzaleko mutilla, lenengo karta bat eukala bialduteko ta, da bigarrenian bialdu eutzuzala kartak eta askanengo Euskalzale ezatera.

¹⁹ *Eskbu.* Lehenago *artun* idatzi du eta gero *artutiar*.

²⁰ *Eskbu.* *Ezautsán*; ez ote luke *esaeutsan* behar? Hurrengo pasartean *ezaeutzazun*.

Amaiketako korriua atrapetako amaittu biar dot karta au, gorantzidzak Aurorak eta Dianak eta ainbat arintxuen etorteko, ondo dakizu zemat maitte zaituzan zure ama,

Karmenek²¹

Bilbon Irallea 18an 1898

9.2. Resurrección Mariak ama-arrebei egindako kartak

Multzo honetan jarri dugu gure artikuluko karta-sortarik ugariena.

(4)

Paristik 1904ko Urtarrillaren 14ⁿ

Ama Karmen:

Lengo nire eskutitz luzean San Sulpizio-ra izeneko Elizara niñoiari Meza nagositara. ¡Axe zan gauzea! Eztot sekula entzun mutilltxuen boz oberik. ¡Ta zelan kantau! Datorren domekan Rousse lagun artuta Montmartreara noia; ta onantxe domekan Eliza andi guztiak aratuteko ustea daukat. Beragaz batera astelen illuntzean *Capilla española*-ra joan nintzan erderaz *konfesateko* asmoz. Katalan buru-andi bategaz egin nintzan. ¡Badaki arako Trompillos, San Nicolasen amaika ta erdietako Mezea emoten ebana? Axe berbera. *Ba-rrri on bat*. Amabost egun barru, luzeen dala, asiko naz Mezea goizetitzu emoten. Gaur be goizetik emoten dot, sei ta erdietan; baiña Bilboko sari-onda-kiñakaz. Bost eta erdietan jagiten naz; itzartu barriz, askozaz goizago. Geruago ta Berastegirago daukat mendua. Ortik San Nikolas baiño asko urrago daukat emengo elizea: Sei ta erdi erdietan gure artzobispo andia trapa-trapa joaten da beti altarara: saritzat iru franko agindu deustez. Baita noizean bein sermotxuak be, latifazio ta guzti, egingo dodaz. Eztakit onekaitik saririk izango etedodan; baiña ezpada be, iñori mesede egiñagaz, arimea zabalduko dot. Guztizko kapilla ederra da. Lareun bat espāñolek eta espāñoltzakok, Amerikarrak geienak, ei dauke kapilla onetara jokerea. Len praille

²¹ *Eskbu*. Izenaren azpian errubrika.

on batzuk, *Pères du Saint Sacrement*, egon dira kapilla onen eta deutsan komentuarien buru. Orain sakristiaren ganean etxe barri bat egiteko dabe prailleak eurak baña arpegirik emon barik. Euren orde z bost abade egongo dira etxe ta kapillearen arduradun: español bi ta iru prantzés. Buru Monseñor Acebes Mejikano abade gaztetxu bat Erroman ikasiriko bat izango da. Nai neuke neuk euren artean lekua egin. Ona emen zelako mesedeak egingo leuskidazan. Bizimoduaren ganean zer-esanik eztago; ganera dubarik ostatua ta mezarria ganera. Uste dot artuko nabela ze²² euren²³ pralleen nagosiak berba egin deust joateko mezea emotera ta sermotxuak, latínazo ta guzti, egitera. Etxearen ganean berba egin eustanean nik esan neutsan pozik sartuko nintzatekeala, baiña konfesonarioko arazo neurtuakaz, zapatu-arratsaldean da domeka-goizean. Musikarik galtzerik be eztaukat, *Schola Cantorum* onetan astean guztitara iru leziño baiño eztodaz emoten da. Pianorik ez organorik, astirik ezagaitik, eztot ikasiko: pianoa osterantzerako bear izanarren.

Eskubide barri-billa artzobispoaren jauregira joan orduko, *dotortasunaren* agiria euki nai dot. Onetarako bitatik bat: edo Salamankara eskatuko dot agiri au, edo ortik neure gabiñeteko kuadruetatik kendu ta paperok bialdu. Kuadru orretan ipiñi leikez erretratu batzuk ta *a kuenta que* ez tala ezer galdu; baiña Salamankatik ekartea nai bada, bialdu daiala Diana Lapasek gaurkoa lako karpetatxu bat eta laster eskatuko dot. *¿Baki, Ama, zelan etorten direan Bilboko periodikoetan Dotor Robles, Dotor Pascual...?* Ba alantxe ibilliko da dotor Azkue emengo paperetan. Amabostik amabostera sermoia egitea uste dot. Bertan kapilla-ondoan dubarik bizi izatea baneu, aor ni pepe eginda. Gauza onen barri, arik eta biribildu-arte, ezteutsat iñori emongo, Begoñako errosario dunai izan ezik.

Zapatuan noia Tours-era dizionarioa euren eskuetan isteko asmoz. Naiago neuke nik eurak jaubetu baleitez, niri euneko atal on bat emonezkerok. Ikusiko dot zer diñoan. Esango deutsuet zer dan edo zer eztan.

Amar bat egun barru *Schola Cantorum*-go musikalari batzuk eidoaz Bilbora. Euretariko bategaz eskuz eskuko paper bat bialduko dot. Beragaz bial-

²² *Eskbu.* «Z-» larria ikusten da.

²³ *Eskbu.* Lehen idazkeran *eurak*.

du niri: 1 dotortasuneko agiri orrek, Salamankatik eskatutea naiago izan-
-ezik. 2 Erramon jinjongok egiñiko zapata arin arin batzuk, lengoak
lakoxeak, baiña botoidunak. 3 *Beethoven-Sonaten* azalean daukan musika-
-liburua. 4 *Mendelssohn Lieder ohne Worte*. beste gauza batzuen artean dau-
kazana.

Emendik ordura beste zerbait otuko jat.

Etxe onetan ondo nago. Maiak eta geleak egunean bost frankora igoten
deuskue; gero garbitasuna, argia ta eztakit zer besterik. Merke da onako; ta
jatekoa ugari ta ez txarra, ule barik eta gozo, nozbait okelea zartxua izan-
-arren. Baiña an merkeago ta obeto. Alegin guztia egingo dot an sartzeko ta
Berastegitarra naz da neureaz urtengo dot. Ganera emengo mutilen pran-
tzesa abuzazillen prantzesa lakoxea da; an barriz, iru abade burutsun artean,
zoliagoa etedan uste izatekoa da.

Len esan dodan kapillan gure jauna egun guztian egoten da agirian. Illun-
tzean barro, alboko monjak lez; baiña ze balio dabe Dolostiako²⁴ orren a-jaa-
-jaa egiteak? Baritono eder batek, berak bakarrik beti, kantaten dau emen.
Atzo neuri bendiziñoia gure Jaunagaz emon eragin eustan. Urrun ezpalego
arratsaldean joango nintzateke erreserbara; baiña emendik ara, tranbia ta
guzti be, ia ordu bete bear da.

Zer geiago esango dot. Liburu guztiak oso osorik emen daukadazala. Osa-
sunean ezin obeto nagola ta udan orra noianean Piotxu lakoxe mustur-zo-
rrotza agertuko natxatzuela. Pianoa eztot *alkillako* arik eta etxe barrikoa
jakiñarte. Gaur artu dot lenengo bañua. Baeukan nire gorputzak bear izana.
Agur. Gorantziak goiko, alboko ta beekoai. Eskerrik asko iru arrebon arro-
sarioak gaitik *¿Don Ziprianon da lagunen barririk?*

Agur urrengoarte

Gure abadea

* * *

²⁴ *Eskbu*. Azpimarratua dago «-l-» bokal artekoa.

(5)

Paristik 1904ko Urtarrillaren 19an

Ama Karmen: Banekian nire lengoak asko poztu bear ebazana, neuk be pozarren egin neban, neure ta euron poza bat eginda. Nire urrengo eskutit-zerako asiko naz kapilla atan Mezak emoten; Beste arazoetan, orko agiriak artu ta batera: Latiñezkoak bakarrik asko izango dira. Sakristeiatan ganean dabe etxe barria egiteko. Geroago ta sinizpen geiago daukat arakoxe izango nazala. Ama poztutearren diñot antxe araiñegun esan eustena. Bendiziñoia emon neban egunean baiño obeto ez eidabe ara doazanak iñoz altaran kantaten entzun. ¡Nun egon leikean gauzea! Abegi on ona egiten deuste atezaiñagandik asita nagosiraiñoiko guztiak.

Orfeoi ta Filarmonika ta paper guztiai (Mensajeroari ta Ibaizabali ez) polito polito «ortik egiñago» esan leioe. Tours-en nai legez artu genduezan ni ta nire adiskide ta lagun on Dibildos abadea. Eurak erakutsi eusten jaube egiteko gogoia. Milla bidar obeto jatort, baldin sari ona emon baleide. Eneutsan aurrerapiderik emon, geiago balio eragitearren. Aste baten buruan-edo bialduko dodaz orrantz *prospektoak* euspen-billa. Jaubetasuna beste bati emon-arren eztauko Diputaziñoiak zeri musturtu. Bada-ezpada orregaitiño eneuke azalduko nor dan jaubea. Otz andirik eztago emen. Sagarrak eta gozokiak ugari dagoz. Ez bialdu ezer, eskutitzak sarri ta barri ondunak izan-ezik. Luis-en da Ameliarena guztiz maitagarria oraintxe aste ta erdi izan neban. Agur ama ta arreba maiteak

* * *

(6)

Paris-tik 1904ko Zezeillaren 4a

(Goizeko 5 1/2etan)

Ama ta arrebak:

Neu egon naz neure zortzi-erantzumen oni luze eritxita, zuen gauzak noz artuko. Don Saturioren semeak onagiñoiko astirik ez da Rousse-ri itxi eutsazan Begoñako Andra Mariaren irudia ta zapitxu arek kantariai pizkatek egiñ eban

neu ez urreratutea beste gauzen billa. Barri bat. Mame aita-semeen izeneko baltzuak Tours-era il batzuetarako joan bear dodala esan deuste; ze bestela liburua asko beranduago ta txartoago urtengo leukeala; bada papertxurik papertxu dana aratu dabe ta ulertu ezindako gauza asko irakurri be bai. Astelenean neure mantarrokaz banoatzue. Aste Santuan etorriko alnaz Parisera sermo bat edo beste egitera; osterantzean lau bat illebeteko ondo nago. Diputaziñoa ezetan erre barik ederto egingo dot uste dodan egiunea. Liburuak banan banan saldu barik edo bizi bizika, Berastegin esan oi dan antzera, pilloan saldu: ta auxe da zelan bait²⁵ egingo dana. Esango deusuet zetan gelditu garean.

Tamal andia da Paris istea, ze emen jakitunokaz artu-emonean asita nengoan; da zer ikasi ta nori-ikasi asko dago emen.

Rousselot deritxan abade jakitun baten bitartez Sorbonako *linguiste* jakitun batzarrean sartzeko egon naz.

Artu dozuez *La Mode*²⁶ ta *la Croix*?

Urrengoan luzeago barri onek. Mezatarako urten bearra naz da.

Mensajerorik ez bialdu. Aresti-k guztiz ederto erantzun eustan; baiña Amak ezeban sorgiñ urten: estipendiotxurik ez eustan bialdu.

Datorren astetik asiko natxatzue asteen birritan barri zeak emoten: egue-netan da domeketan. Onetarako *karta postal* politak erosi dodaz, sei edo zazpi bakotxa eun erostera. Gordeizuez danak ondo ta udan liburu bat eurak eukiteko egokia eroango dot.

Au ezta esateko otza. Euri aundirik be eztau egiten. Bilbo baiño asko legorrago da Paris.

Agur Amarrebak. Gorantziak guztiai. Rousse izango da Guridi-en errekomendadua.

Don Diego

* * *

²⁵ *Eskbu.* Bi hitzetan dator *zelan bait*.

²⁶ *Eskbu.* Ez da hitza argi irakurtzen.

(7) [Karta-postala]

3. Panorama de Paris

Tours 14-II-1904

Ez emen ez Parisen eztoz buruko min bat ez surretako estu bat izan. Ezin obeto nago. Bakartxu bai. Eztago zer entzun ez zer ikusi andirik. Erri ederra baiña geldia ta isilla. Eskerrak goiz-arratsalde-gau arazopean nagoala. Igarri barik astegunak iges egiten deuste. Dirua²⁷ bakarrik ezta *firi*. Gaur Meza-bi-tartean 6 1/2etan gurejauna²⁸ agirian ipinkeran, armonioa jo dot etxeko kapillan. Aurrerantzeko be *enkapilla* nabe. Biar da etzi be joko dot goizean. Gero domekan domekan goiz da eguerdi-oste joko dot. Modu andia dauke monjak jo eragiteko ta nik asko bear ez. Atzo asi giñean egiunea egiten. Uste dot ona izango dodala. Zuen Lourdeserako geituaz eukiko dot. Nagosia ondiño kanpotik dabil. Ostatua eguneko 5 franko, da, berak musikalde merkatu ezpada it *¿Baiña zelako maia ta guztia!* Gelarako eskillarea estua, neu betekoa. Don Iñazionera egizue eldutu bat eta jakin zelan dauken abadea, *¿Noz datoz Paris-a basazko damak?* Torre biko Eliza andi orixe da Saint Sulpice.

Bete jat eta agur da gorantziak.

Agur Amarrebak

* * *

(8) [Karta-postala]

4. Arc de Triomphe de l'Etoile

Tours 18-II-1904

Osaba negartiren²⁹ eskutitza eldu jatan atzo, baiña beste gauzarik ondiño ez. Nora bialdu dozuez neuk be neure aldetik aurkibideren bat egite-

²⁷ *Eskbu*. Puntuaren ondoren minuskulaz.

²⁸ *Eskbu*. Lehen idazkeran *gure Jauna* bereiz idatzi du. Zuzendu ondoren *gurejauna* irakurtzen da.

²⁹ *Eskbu*. Arazo bikoitza dugu hemen. Eskuizkribuan *Osaua negartiren* irakurtzen dugu. Lehen hitza ondo transkribatu ote dugu? Delako *Osaua* berbak gure ustez *Osaba* izan behar du. Itxurak

ko?³⁰ Izan leike Paris-en *Schola Cantorum*-en egotea; ze an daukadazan gauza batzuk artzeko nago; *La Croix* ezteuste bialduten; *Gaceta* berandu, biñan biñan, batzuk bapez. Doña Maria del Carmen-en orio-lapikokoaz asko gomutaratu nintzan atzo. Bakutsue mako edo arku eder *au?* Eskumaldean dago *Avenue de Friedland* eta antxe españolen elizatxu ederra. Aztu jat lenago esatea arako Trompillos-en antzeko abadea bertan bera il dala. Ordu erdiren barruan garbitu zan gizagaisoa, siniztuta, kapillako etxetik monja español batzun³¹ gaisotegira joanda. Goizaldean biotzeko gatxa asmau amar ta bost eta erdietan kapillara gure Jaunari agur egitera ta kotxe bat eskatutera joan, gitxi gitxitan legez, ordu bete³² atantxe igarorik kotxea artu, len esan dodan gaisotegira eldu ta ordu-erdi-barru gorpu. Bene benetan uste dot arimea zuzen zuzen zeruratu jakola. Bere moduko goiarintxua zan, baiña ona; eriotza ikusgarrizkoa ta erakusmenekoa egiñ eban. *¿Auzoko komentu ori gora doa?* Gabon³³ inguruan umoreak biotzera jota estu ibili zan. *La Croix* ta *Gaceta* zuzen bialduteko eskatuta daukadaz. Agur negarti ta lagunak. Ondo gorde gero edergarri dun eskutitzok.

* * *

(9) [Karta-postala]

5. Vue du Trocadero sous la tour Eiffel

Tours 21-11-1904

Aita Guineagandik jakin dot oraintxe J. M. Urkijo gaisorik dagoala. Bialdu neskea zer daben da zelan dagoan jakitera. Egun onetan, ia neu etorriezkerero, iñozko eguraldirik motz euritsuenak daukaguz. Atzo eldu zan etxe onetara monja nagosia danen Buruagaz batera.

direnez, *Osaba negarti* hitz propioa bezala izendatzen zuten osaba bat, eta, era horretara, Azkuek mugagabeen darabil.

³⁰ *Eskbu.* Lehen idazkeran *egin dodan* idatzi du Azkuek eta gainean *egiteko*.

³¹ *Eskbu.* Zer ote dator eskuizkribuan *batzun* edo *batzuen*? Bi aukeren artean lehena irakurtzen dugu.

³² *Eskbu.* Hitz hori *bere* irakurri arren, *bete* dela uste dugu.

³³ *Eskbu.* Azkuek, hitz hori baino lehenago, *Aspaldion biotzera ume* idatzi ondoren ezabatu du.

¿Bakizue arako *hija de la Portera*? Axe bera. Gaur egingo dodaz kontuak beragaz. Guztiz nago sendo ta ondo. Nire urdaillak garizumea danik be ezta-ki. ¿Zelan dagoz Costa, Galbarriatu, D. Juan Abaitua...? ¿Nor dabe gure Obispo egiteko? Agur ama ta agur arrebak. Urrengo arte. Parisko Société de Linguistiquen guztien baimenez euren lagun egin nabe. Ondo etorriko jako nire liburutzar oneri izen au.

Agur

* * *

(10) [Karta-postala]

6. Paris. *Le d  me des Invalides*

Zer esan asko, nun esan gitxi. Eskerrak Villar-i,³⁴ bialdu Harrieten ori be correoz. Goenetxeak gomutaratu deust artzeko daukadala neurearen saria. Berberdika Ibaiganekoen bitartez lortu al bazi  nei, amarentzat, Karmenentzat lauren bat, beste enparaua neutzat edo azurrezko damentzat, baldin³⁵ bear badabe, su ami  nezkoak³⁶ izan daitezcan. Pardela etxat ondiño eldu. Banabil billa. Aurora-ri esan irakurri daiala, astirik badau, nire *Eguzkia nora*. Doña Laureana-ren numeroa beti dago urteteko. Axe leuke polita. Eztakizue zelan daukadan D. Ziprianok eta lagunak egiñiko kopiartzakoa. Banan banan paper-txu guztiak irakurri, osotu ta zuzendu bear dodaz. Eneban uste ikusi barik onan neukanik. Neu beti eurai esaten: «gizonak ezbairik daukazuenean, itandu neuri». Prantzesa be sarri alondikakoa. Mutiltxu azkar bat argi argi bat ipiñi deuste laguntzat. Gero argitaratu orduko Etxeko prantzes-maisu andi batek irakurriko dauz, banan banan paper guztiak prantzesa ona izan daitean. Goiz da arratsalde nago lanari josita pozik diputazi  noiaren atzerapenak enau ba mindu. Berandutxuago etxeratutea. Zer da egitea!, Jaunari eskiñi geure naiez bai zeuek eta bai neuk! eta ikusiko dozue zein ondo joango iakun aurrerantzean.

³⁴ *Eskbu*. Hitz honen ondoren, *liburua gaitik* ezabaturik dago.

³⁵ *Eskbu*. Hitz hau ez da ondo irakurtzen. Zalantza *balin* eta *baldin* baldintza-partikulen artean izan dugu. Azkuek Bizkaiko euskarari idatzi arren, *baldin* partikula erabiltzen zuenez gero, oraingoan ere *baldin* horren alde egin dugu.

³⁶ *Eskbu*. Halaxe irakurtzen dugu.

Bai mutila bai gizona (lanerako lagunak) dubakoak dodaz. Biartik gora egiunea³⁷ egiten asteko. Enrikeri etzi edo etzikaramon eskribiduko deusat. Agur amarrebak.

D. Diego

* * *

(11) [Karta-postala]

7. Avenue des Champs Elysées

Tours 2-III-1904

Ene Amarrebak:

Eztaukat gaur zer-esan andirik. Paristik eztiraustela ezer. Egun onen baten uste dot esango deustela pardela artu daben ala ez. Soeur Flavie-k il onen zortzirarte kontuak zer-eginik eztagoala esan eustan lengo egunean, da orduxerarte eztoz iakingo zenbatekoa dodan ostaru eder au.

Liburuaren ganean ondiño ezin ezer esan. Astelenean asita dago emengo Burua agiria (dokumentoa) egiten. Egun onetxek aratuste ezkerokoak izan doguz aurtengo otzenak. Eguna luzatu ezker (Maistrak esaten dabe au) otzagaitik eztagoala ardura iberiña sua egin bear izan dot neure gelan apalostean egoteko. Etxeko Manue-neko gelan beti daukat su ederra. Emen dagozan irlandes batzuk erriko Biblioteka-tik geure aurretiko batzan barriak ekarri deustez *Anne Askew* edo *Ascue* 25 urteko emakuma jakituna Enrike VIII-garrenak erre eragin eban. Bere aitak William Askew edo Ascue eban izena. Beste Askew bat, Antoine, osagillea zan, 1773 il zan, liburutegi eder bat itxita. Etzan a be Berastegitarra. *¿Mundakan amabost alenak ala arenak* esaten da misterioakaitik? Sol-en eskutitza izan dot ontxe. Pariskoa be bai. Bialduko deustezala diño. Eztakit zertzuk. Kontuizu pardela-ta.

Urrengoarte

* * *

³⁷ *Eskbu*. Azkuek lehen idazkeran *egunean* idatzi ondoren azken «-n» kontsonantea ezabatu du.

(12) [Karta-postala]

8. Le Pont Alexandre (de profil)

Tours 6-III-1904

Emen dagoz ba Señeri ta lagunak. Atzo illuntzean eskuratu eustezan. Lenengo atera nebazan gauzak zapatu barrirazuak zirean; eurak ikusian³⁸ neure barrurako esan neban: ganeko azala ta zuek antzekoak zaree: *guardia* sibillenenak. Estu ziñeen zuek galduko zirealakoan. Galduta, oba: 50 peseta ordeztu artuko zenduezan, 25 irabazian urten... Zetarako loteria geiago? Bialdu astean astean arri-kizkirriak *fakturata*: illean pardel bat baiño galdu ezik be 40 peseta illaro irabazi ta aor ederto. Doña³⁹ albokoari ondo etorriko jakoz bizi lagunak (eztiñot merketasuna gaitik): ontxe erreko da, urtuko jakoz gantzok eta luzaroago bizi izango da. Bestetik makurraldiak askori mesede andia egiten deutze. Aizta biok Arestiñera joan gura ezpadozue, bialdu beintzat neskea zer daben jakitera ta esan daiala Gacetan obeto dagoala irakurri arte ezto dala jakin makal egon danik. Luioko ezneduna ta lagunak ikusi badaizue, gorantzi asko. Lekitorako badira, bildur naz ezizentzat ezarri eztaioen nagosiari *millombres*, bigarrenari ingelesa ta beste morrosko eder orreri ezneduna. Esanda ete daukadan nago artu nebala Villar-ek emoniko euskerazko liburua. Botoi dun zapata onek politikak dirudie, neure oiñari jagokan lakoxeak. Euritara daukagu eguraldia ta Paskuetararte begoz. Sol-eri Tours-ko ikusgeiak bein edo bein.

Agur amarrebak

* * *

³⁸ *Eskbu.* Lehen idazketan *ikusieran* idatzi duela dirudi. Gero, zuzendu ondoren, *ikusian*.

³⁹ *Eskbu.* Ez dator puntuaren ondoren letra larririk.

(13) [Karta-postala]

9. Paris. Théâtre Sarah Bernhardt. La Tour Sⁿ Jacques
Tours 10-III-1904

Atzo egin nebazan Soeur Flavie-gaz kontuak. Neuk esan nebana: egunean bost franku. Mame-nekoak biar deuste egiunearen agiria erakusteko. Jingongo-ri⁴⁰ esan neuk be egingo neukezala zapata ariñak zorua kartoizkoa eginezkeru. Azpierdiak egin bear izan deutesdazanean, andrakoan barrua lakoxea egin eben zapatak zulutik. Orain goizean naz karabiñeru, arratsaldean guardia sibil: batean emengo konponduakaz nabil, orkoakaz bestean. Biar arratsean dator Broussain bere apunte ederrakaz bost bat egun emen igarotera. Parisko kapilla española-tik deia izan dot, joateko asteen berbaldi bat edo bi egitera garizuma-bitartean, baiña nik emen zeregin geiegi ta eziñ. Uste dot aste santuan irurren bat egitera joango nazala. Sol onezkero Petritari ta nire Toursko tarjetea erakusten dabil.

Zubi auxe igaroten neban nik goizean goizean seirak lauren gitxiagoetan trenera ba kapillara Mezea emotera joateko.

Agur Amarrebak

¿Aresti-dxenean zer diño?

* * *

(14) [Karta-postala]

10. Paris. Place de la Bastille et Colonne de Dullet
Tours 13-III-1904

Enrikeri araiñegun esan neutsan zueri emoteko nai dozuena. Datorren urtean zabalago egongo naz da uste dot beeratuta dagozan paper on arek, batzuk beintzat, erosi al izango dozuezala. Bakizue beñtzat nik nortzat dodan txintxa. Pozik nago beñ edo beñ estualdi batetik atara zaituedazanean. Broussain

⁴⁰ *Eskbu*. Hitz hau baino lehenago, *Biar arratsean dator Broussain bere apunte ederrakaz esaldia idatzi ondoren ezabatu du*. Esaldi hori berori karta berean geroago jarri du.

emen dago neugaz lanean gogotik. Berba eder asko ta asko ekarri deustaz aspaldiko lau edo bost urte onetan bere errialdean batuta. Gorantzi asko zuei danoi emoteko diraust. Eguasten gaberako Bayonara eldu bear dau. Pozik eta osasun ederragaz⁴¹ nago. Egiunea garbitan ipinten diardue. Ipasterko Pre zarenaren ikaslari izateko balio etedodan nago. Goiz goizetik jagiten naz-da.

Agur amarrebak

Korreo bajoat.

* * *

(15) [Karta-postala]

11. Paris Le Grand Palais aux Champs-Élysées
Tours 17-3-1904, 16, Rue Bernard Palissy⁴², 16

Au baiño lenago uste dot artu izango dozuela diruexeko paper bikotxa. Esaten neutsuenez, Aurorak lez neuk be uste dot, auxe dala Meneradun egiteko era ona; baiña nik datorren urterarte eziñ ezer egin. Orduan baietz uste dot. Eskolako barriakaz pozik nago. Don Nicolas-i bialdu papertxu bat neskeagaz, eurak bear ezpadabe bialdu daiela armonioa eskola barrira.

La Tribune-ri, aurt⁴³ atzera esan. Atzo urten eban Broussain-ek emendik. Guztizko apunte ederrak ekarri deustaz. Geiagogaz etorriko jat il batzuk barru. Eztogu izan astirik bere oar guztiak garbitan ipinteko. Ama dauko guztiz iausita. 78 urte daukaz. Gure Amak baiño zeinbat geiago? 30 bat bai. Bialduidazuez, len-bai-len nire gelako arazan dagozan tarjeta euskerazkoak. Bidez datorren bategaz edo bialdu ziñaikeez. Osasuna, bakea ta lanerako gogoaz bizi naiatzue.

Udan Lourdes-erako gogorik? Ea, doña Karmen.

Agur Amarrebak

* * *

⁴¹ *Eskbu.* Azkuek lehen idazkeran *osasunagaz* idatzi ondoren zuzendu eta *osasun ederragaz* jarri du.

⁴² *Eskbu.* Azkuek grafia frantsesean barik berean jartzen du «-s-» kontsonante gainean marra batekin.

⁴³ *Eskbu.* Halaxe irakurtzen dugu. Azkuek bere Hiztegian *aurt* hitzari azalpen hau eman zion: «(Bc,...), *interjec.* Con que se excita al ganado a que retroceda».

(16) [Karta-postala]

12. Paris. La rue Royale, vue prise de la Madeleine

Tours 20-3-1904

Nai deutzazu zeure izenean, baiña neure ordez, Diputaziñoko Buruari eskutitz bat bialdu? Esaiozu badakiala zeri nagoan begira lana argitaratuten asteko. Il onen 9ª onetsi edo baieztu eben abenduko erabagia ta eztirauste ezer. Uste dot agiri orretxeri dagozala Etxekoak begira egiunea niri emetoko. Engrazia lakoxe pasola pasola andiak dira emeko⁴⁴ monja onek: Bittori ta Flavie-ta..., hamaika bidar gomutaratu jataz Lekittoko Bittori ta Dabitxu! Uste dot gure Alejandrok ezabela lengo egunean Gazetaren kontra egin izango bestela... Ur/i/o ezta gero be Jerusalemara joan? *¿Pozik joan dira erro-mesok? ¿Da? Alboko amalaurak buruko miñik eztabe emoten?*

Agur Amarrebak

Eguenekorarte

* * *

(17) [Karta-postala]

13. Paris Mairie du 1er arrondissement Eglise Sⁿ. Germain l'Auxerrois

Tours 25-3-1904

Gaurkoak biarkoa urre daukala ta aguratzuen paperak elduko zireala-koan, gaurko itxi neban atzo egin bear neban-au. Eztira ondiño eldu.

Ez erre, elduko dira-ta. Bai askok etxea urdailla lakoxea euki, emoten jaken⁴⁵ guztia artzekoa!

Aztu jatan atzo D. Nicolas-i armonio kontua.

Etziarte agur

Osasuna ta bakea.

Don Diego

* * *

⁴⁴ *Eskbu.* Lehen idazketan *emeko*.

⁴⁵ *Eskbu.* Irakurketa zaileko adizkia.

(18) [Karta-postala]

Paris-Place de la Concorde

Tours 28 III, 1904

Atzoko korreoak iges. Eldu jatazan aguratxuaren paperak eta eskutitza. Emon neutsezan Etxekoari. Gaur edo biar erabagiko aldogu geure artuemonna. Etzi Parisera noa, españolen Elizatxura. Araxe bialdu gorantzirik edo paperik edo badago. *23 avenue Friedland, 23. Chapelle espagnole.*

Atzo entzun neban ba katedralean Pasiñoia. Ai geure Mikulukua! Orko musikea askotaz ohea da. Emen dagoana: eztabe Don Zirilitoren umekeriarik egiten liburuak daukan modu moduan oiuegiten dabe. Parisen gure Elizatxuan Meza nagosirik eta ezpadago, S. François Xavieren Elizara joango naz kantu egokiak eidaukez-da. Urrengo baten esango deutsuet zelango zauskadea egin deustan ango oiue dertzakook. Uste neban Gacetak oraingo erromesen barriren bat emongo euskula. Agur Amarrebak. Asi, Ama, aparramantarrok kentzen.

Don Diego

* * *

(19)

Paris-tik 1904ko Jorraillaren 6an

Ene amarrebak:

Egun onek txirrist egin deuste. Batean norbait ikustera, bestean norbait neu ikustera etorri, igarri barik iges egin deuste egun onek. *Gaceta*-ko F. Parisko corresponsal-a ezagutu dot. Zapatu Santuz Rousse-nean konbidau euki nenduen, da gero Paskoz neuk euki neban Rousse bera.

Maiatz-Paskoz nator barriro sermoi bat egitera. Elizkizun andi baten asmoa dauke Capillan. Pozik dagoz onek, Embajadorea etorri⁴⁶ jaken eurok ikustera.

⁴⁶ *Eskbu.* Lehen idazkeran *joan* jarri du eta gainean *etorri*.

Onezkero Candido-k alde egin izan dau ortik, bestela gorantziak bialduko neuskioz, esanaz egunean egunean gomuta izaten dodala.

Eguen da bariaku santuz gauza ederrak entzun nebazan San François Xavier-en Elizan. Mikuluak eta baiño be asko obeto pasiñoia. Pasko-egunean Madalenako Elizan meza nagosia orkesta ta guzti ederto baiña erdi teatro-antzer. Eliza beteagorik eztot iñoz ikusi, neu ederto egon nintzan, altara-aurreko abadetokian.

Bariaku santu arratsaldean Notre Dame-ko Elizan Jesukristo g. Jaunaren koroari ta untze bati ta kurtze santuaren zatiari mun egin neutsen; ¡Zer zan ango bultzaka altararaño eldutea! Goizerditik arratsaldeko zazpiretarte izan zan mun egitea.

Esatera noian au, baderitxazue, ez Amari esan. Aste ta erdirako Londre-
sera noia etzi. Bonaparte-ren eskuz egiñiko diktionario baten berba batzuk kopietara. Aspaldion ibilli naz aren atzetik. Toda⁴⁷ Sota-ren etxeko nagosia aurkitu neban emen lengo egunean, da ak ipiñiko deustaz bere mutil bat edo bi duarik kopiok egiteko. Nik begiz jo berbak, lapizaz egalean ezaguturazo ta gero ni Tours-era etorriko naz arek amaitu daien artean... Gauza gitxi baiño ezpada, neuk neure eskuz egingo dot lana. Toursera elduta batera asiko gara liburua argitaratuten.

Iztegiaren lau liburuak 100 franko balioko dabe. Azal eta beste gauzen *gastuak* bertatik atarata garbitan nitzat 25 izango dira, zazpi etxekoentzat Amerikan da alde askotan zabaldutearren, euren kontura igargarrien gastuak direala.

Liburugiñen bitartekotasun barik salduko direan liburuetatik 45 franko izango dira nitzat.

Agur Amarrebak

Londrestik urrengoa.

Don Diego

* * *

⁴⁷ *Eskbu*. Ez dago guztiz argi. Hitz hori *-oda* batez bukatzen da.

(20)

Tours 1904ko Maiatzaren lean

Doña Karmen:

Betiko osasun-bake urregorritan emen dauko berorren seme D. Diego, agorrill edo agostua noz elduko pozarren. Eneban nik ezertara agertu nai diputaziñora, lenengo liburua besapean enebala; ta agaitik uste neban enebazala Amalabok ikusiko or, naiago neban orretarako eurok Lourdeseralditxu bat egitea. Baiña gauzak besteratu jatuz. Gipuzkoako Diputauak dei bi egin deustaz bat orra ta bestea ona, maipuruko edo presidentearen izenean, beste bi Pavia Diputaziñoaren izenean. Donostian aurtengo udan, agorrillaren 21an asita, konferenziak dagoz, ta aetariko bat, gura dodana, aututeko esan deuste ta joan barik ez egoteko. Badakizue ze asmo dodan Iztegi au burutu daidaneko: Akademia egitea. Gipuzkoan egin al izango da. Orregaitik ondo da Diputaziño onegaz ondo egotea. Ezta txarto etorriko eun bat Iztegi eroste lortuteko be. Gogoia bai ta gogoia ez: onantxe nago Donostiarako. Berbea emon dot. Andik aste bete igarotera Kampo Bolantiñera joango naz. Lenengo liburua amaituta gero, nai dan beste opor-egun igaroko dodaz etxekoen ondotxuan. ¡Eztaki ezer! Espaiñiak Inglaterran daukan embajadoregaz *carta viene y carta va* nabil. Ona zegaitik. Damu andiz jakin neban norteamerikanoak edo Solek esango leukeanez goiamerikarrak dabilzala Bonaparte-ren eskuzko liburuak erosi nairik; ta geure artean gelditu eragiteko, Donostiako diputau bati lenengo, Londresko embajadoreari gero eskutitz bana egin neutsen. Gaur embajadore dana, Duque de Mandas, orain berrogei urte Azkoitiko juntetan diputau zan ta euskerearen alde lan ederto egin eban.⁴⁸ Orduko lanak eta liburu-eroste onek zer ikusi andia eukelako beragana jo neban. Esan eustan ez bestegaz baliatete; bialduteko berari agiri bat, esanaz zeinbat edo zelango liburuak zirean da berak Donostiako nagosi Machinbarrenari eskribiduko eutsala: orretantxe nago.

Beste pozaldi bat izan dot: Oraintxe amar urte irlandes bat izan jatan Bilbon mesedetxu bat eskatuten: Bonaparteren liburutegiko liburuak esan

⁴⁸ *Eskbu*. Eskutitzean *neban* jarri arren, Duque de Mandas delakoaren gainean ari denez gero, *eban* izan behar du.

neiola zeintzuk zirean bizkaitarrak zeintzuk napar da areik arakoak. Au egiñaz ganera neure Euskal Izkindea liburutegi atarako emon neutsan, esanaz orrenbeste ta geiago zor geutsala Bonaparteri euskaldunak. Lengo egunean bere etxera deitu ta emon deustaz ogeta amar liburu Bonapartek argitaratuak, guztiz karu saldu oi direanak, eta duarik emon deustaz. Liburu bat, Duvoisin-ek biurturiko Biblia, Pepiñek eukiten emondakoa, ogei ogerleko tik goran saltzen da. Beste liburuak be, txikiak izan arren, guztiz karu saldu oi dira.

Ederto jatortaz.

Pepin gizagaisoa birritan izan jatan neu ikustera: ni etxean ez. Jakin nebanean, bera egoten dan ostatura joan nintzan; baiña alperrik. Orduko Nizara joanda egoan.

Gure mutillak, Karmengo prailleak, eskutitz eder bat egin deuste iizelakua baia!! Eurak euren kontura armonia ikasten diardue. Nai leukee noizean bein nire musika-libururen bat euki joteko. Baietz esan deutset: joateko nai dabenean Kampo Bolantiñera ta artzeko.

¿Erramontxuk ondo urten dau?

Goizeko korreo auxe izan ezik eztaukat besterik eta agur. Ez Begoñarateak itxi. Beorrek be onezkero, Ama Karmen-e, aralditxuak egin leikez. Asko erregututen dot zuekaitik; egin zeuek be neugaitik.

Agur

Don Diego

* * *

(21)

Tours 23-5-1904

Eneutsuen lengo egunean esan zer eroan ortik Lekeitxora. 1° Arako nire gelako tarjeta guztiak, euskerazko berbadunak. (B ta D-dunak onaxe gastu andi barik bialdu al izanezkero, naiago). 2° Manteo meia. 3° Jinjongoko

egiñiko mantarrezko zapata batzuk.⁴⁹ (Eztakit ba zer geiago D. Kastorren-tzako Jereza izan ezik). 4° Bañurako soiñekoa. Makilla bat mendirik mendi ibilteko. Emen eztago mendi bape danik eta ikusteko ta ibilteko gogotan nago. Osorik eldu jatzue D. Kastorreneko maistrea? Emengo barririk atzo gure artzobispu Jaunak Meza panparroia emon eban. Gabetan *ambo ato* ta *alalimon*⁵⁰ lakoxe gauzatxuak entzun oi dodaz loretan. Uste dot Larrucea elduko jatzuela neure izenean ni Lekitxora orduko.⁵¹

Agur Amarrebak

D. Diego

* * *

(22)

Tours 14-VII-1904

Ama (ia esan neban) Doña Karmen: Gaurkoa lango egun asko ta askotan lapikoko ederra egin da jateko osasuna ta adorea emon daiozala Jaunak. Neure aldetik, ur-ardautxuaz baiño ezpada be, *brindo* egin bear izango dot egun orretan.

Esango dau gero semeagaitik bata ta bestea ta estea: gaur mundu guztiak egiten dau emen jai; neure lantegian zokondoan bakar bakarrik lan egingo da gaur Etxe andi onetan.

Ezeustan siniztu lengo egunean Mr. L'abbé-k eztakiala lapikokorik jaten. Ikusi bei berorrek: urreratu beio aora koillaraka bat: ijan ezetz!

Gero Mr. L'abbé gizagaisoari ezpeioz ordeak eta koroia aparta. *¿Aranoe-nean berba eginda dagoz bere etzatoki ta ostatuagaitik?*

Nire adiskide Broussain ezkondu zan lengo egunean bere erri-ondoko neskatilla gazte (gazteegia) etxe oneko bategaz. Arrebeak egin deutso ezkontza ori. Enekian zer emon gomutagarritzat eta orduantxe otu jatan beste edozer

⁴⁹ Ms. Lehen idazketan *zapatak*.

⁵⁰ *Eskbu*. Azpimarraturik dauden hitzak ez dira erraz transkribatzekoak, apur bat zirriborraturik baitaude.

⁵¹ *Eskbu*. Zail dira transkribatzen *izenean* eta *orduko* hitzen arteko hitzak.

baiño merkeago nik ta gogokoagoa berak izango genduala Mr. L'abbé bialdu-tea. Au etzan gertu ezkontzegunerako: biar edo etzi bialduko deusat.

Urrengo orrian doiazan zer orrek D. Faustorentzat dira.

Diana Lapaseri esan beio nire euskerazko papertxuak orra ekarrita ba-daukaz, topa daiala *gangaillena* ta berari jagokan⁵² edo jagokazan esakerak: *gangaillena* bat, *gangaillena*⁵³ bi... eta *sobre* baten barruan bialdu daistazala. Jakin daiala erderaz *escrófula* ala zer dan *gangaillena*.

Ederto igaro beie egun au ta ganeko guztiak, neu joan-artekoak eta joan ezkerokoak.

Gorantziak goi-bee ta Mr. L'abbé-ri ta esan neuk be berea egingo dodala: anabaseari usain eginda... ortik egiñago. Orregaitiñokarren Andra Mari-au-rreko potajetxua ta San Antoliñgoa⁵⁴ barruratuko dodaz.

¿Eskola dominicalean argi eletrikarik eztabe ipiñi?; Agertu jako orko jin-jongo Padre ministroa? Uraz nastata, emon-enean be, ura geiago dala.

Agur Amarrebak

Ez beroen arduratan egon. Batetik eztaukagu labasurik, bestetik Dabitxunetik lantegira konpañaurretik Neguenena beste bide aldago, ta geien geiena gerizpetxutan. Eguzki-uneetan beti zabalduten dot eguzkitakoa.

D. Diego

* * *

(23)

Donostiatik 1904ko Iraillaren 23an

Ene Ama ta arreba maiteak:

Bizentegandik be jakin dot *mi seráfica orden*-en berbaldiaren barri.

⁵² *Eskbu.* Honetara dago: *jakokan*.

⁵³ *Eskbu.* *gangaillena*.

⁵⁴ *Eskbu.* Uste dugu halaxe irakurri behar dela. Azkuek *San Antonlingo (beste hitz bat)-a* idatzi ondoren, *San Antonlingo* ondoko hitza ezabatu du, azken «-a» izan ezik.

Nik gaur daukat emen neure konferentzia bat.

Txarto ezpajatortzue nai neuke zuek karta au artu ta bateratsu Bilborako urtetea. D. Nicolas gizagaisoa ta ona, bertora etorri jat, beste zeregin barik, neugaz egun bi igaroterata.

Zapatuan, biar, eguerdiko Bilbora elduko naz. Elosu Durangokoagaz Iztegia saltzeko arazoaren ganean eta Marques de Acillonagaz eskolearen ganean egon bear dot.

Martitzenean uste dot andik Frantziarako urtengo dodala.

D. Mario ta alabeagaz egon nintzan atzo; baita eurak egozan jauregian Guardaminonean mezea emon be.

Osasun ederra darabilt Jaunari eskerrak.

Sermoginen nagoaneko erretratu bi gura neukez.

Ea biar gabeen alkartuten garean.

Arranegi-ri datorren urterarte agur egin neure orde be.

Zuena beti, seme-neba beti gogoan zaukezan.

Don Diego

Sol ezin etorri Bilbora?

San Antolin-egunekoa *Luno*. Bruno berba-merkek urtean dauko dirua karu.

Beste sermo biak zer esanik be ez: dirurik eskinterik be eneuke nai.

Areopago-koak pozik e?

* * *

(24)

Donostia-tik 1904ko Iraillaren 28an

Ama ta arreba maiteak:

Berton aurkitu nebazan bear nebazan paperak. Biar arratsaldean emongo dot *Conferencia*; gabaz San Juan de Luz-era elduko naz. Domeka: goizerako Tours-a jotea uste dot. Bidean Doña Ka-jo-ba seme-alaba bigaz ikusi neban;

Zaldibarren sartu zirean. Lekeitorako. Berak *La de A-mi-as* zala esan-arte eneban ezagutu. Zuaznabarrenekoak gorantziak emon deustez zuentzat. Egunero dabilz konferenzietara. Tours-a eldu arte, eztot beste eskutizik egingo; bada biarko lana ezta ezer, irakurtea baiño ez. Eztaizala gero galdu Lekeitioko bialdu eustezan kartak. Adan-ek esaten eustan ea zegaitik eneustan jakin-eragin arratsalde atantxe neukala neure Conferencia, geratuko zala-ta.

Domekararte agur

* * *

(25)

Tours le 30 octobre 1904

Maman et mes très chères soeurs:

Je suppose que vous êtes rassasiés de nouvelles que vous aurait emportées Rufina Escudero. Si vous avez l'occasion de causer avec elle, dites lui que son frère Manuel est un excellent jeune homme. Il est très content de la vie qu'il mène dans notre college et tout le monde est très content de lui. Ajoutez que s'il y a Bilbao ou quelque part un regiment de garçons si gentils et si sages que son petit frère, je serais hereux de me dire leur colonel.

Quant à Fernando, toi, Aurora, tu pourras dire chez lui qu'il est extremement gai et qu'il se conduit mieux qu'il fallait attendre, d'un jeune homme de 21 ans, vif et riche.

M. M. Liran sont enchantés de lui. Il étudie presque toute la journée. Il n'a d'autre ami que moi.

Nous nous arrangeons très bien. Je crois qu'il apprendra assez vite le français.

Adieu mes chères

R. M.

* * *

(26)

Tours le 5 8bre 1904

Chère maman et chères soeurs:

C'est la troisième fois que je commence à rediger cette lettre. J'ai un tas de choses à vous dire. D'abord sachez que je me porte comme toujours très bien, Dieu merci, et qu'on m'a reçu dans ce collège d'une façon touchante. Il se peut que la nourriture ne soit pas si remarquable que celle de l'année dernière, mais, en échange il y a dans ce collège de grosses avantages. Nous sommes quinze prêtres et laïques à la même table. La plupart d'eux sont des bretons. Il n'y en a qu'un tourangeau (de la Touraine). J'ai une jolie chambre à moi, très claire, très bien airée.

La mère Aristegui du S. C. de J. du collège de Bilbao m'a recommandée une dame Mad. Bengoa, née Abasolo; laquelle en rentrant vous visitera et vous donnera quelques nouvelles de mon séjour. Je dit la messe à 6 h. dans la magnifique grande chapelle de la maison. Il y en a trois.

Lorsque Mad. Bengoa ira vous voir, dites lui *bestela baitakoan* que je n'ai pas ici d'honoraires, pour la sainte messe. Chez mon bon ami Broussain on m'a donné quelques honoraires (estipendios). Je n'en ai que 70 environ.

Du reste je recommence mes travaux de l'imprimerie avec grande ardeur.

Mad. Bengoa vous pourra dire que Victor le fils de Presenta ne viendra pas ici.

Je vous envoie aujourd'hui le prospectus de ce collège.

Le prochaine dimanche je vous dirai de choses que j'aurais oublié sûrement dans cette lettre.

Madame et mes demoiselles d'Azkue

Adieu, negartis

Resurrección

J'ai reçu votre lettre. *La Gaceta del Norte* ne vient pas chez Mame.

* * *

(27)

Tours 6-XI-1904

Maman et mes chères soeurs:

J'ai lu avec beaucoup de complaisance votre lettre du 3 courant. La lettre de Mr. de Carrera a été repondue le même jour de son arrivée. Il m'a demandé de la part du Bureau directeur de vouloir bien fixer les honoraires de mon *berbaldi*. J'ai repondu, naturellement, que la très sainte Vierge nous payera suffisamment ce que nous avons fait à son honneur. Dites à Marie Luise et compagnie que je vais dire très content la M. de trois *pesetas*, en regrettant qu'ils ne voient pas 300 M. aux mêmes honoraires. Est-ce que mon ami don Nicolás est tout à fait retablie? Est-ce que vous avez accueilli, comme ils le meritent, nous parents de Hurtado de Amezaga 12? Je le craigne un peu et je le regretterais vivement. Je n'ai reçu aucune lettre d'eux. Fernando et Mari Escudero se conduisent de mieux en mieux. Je vais écrire à notre soeur (petite soeur de Lekeitio) en lui demandant quelques renseignements sur certains mots que j'ai appris.

A dimanche prochaine

Toujours votre

R. M.

Est-ce que vous pourrez m'envoyer le portrait de notre père *assis sur une chaise*?

* * *

(28)

Tours 12-XI-1904

Amarreba maiteak:

Arañegun Manoloen *kartea* izan neban, guztizko maitagarria. Ordu erdi-garreneko erantzun neutsan bada 17 nai neban Mejico-ra orduko Algortara eldutxu bat neure izenean egitea. Emengo kolejio baten alaba bi daukazan gizon aberats on bat zuekana agertu izango dana da Manolo doian lekuko Ramon de la Sota. Etxako txarto etorriko onen ezaupidea egitea. Biar egun

andia emen; eztakit (egunez beintzat) astirik izango dodan eskutitzik egiteko. Orregaitik gaur egin gura izan dot. Obispo batzuk biar emen batuko dira. Lenago eizan orain baiño ikusgarriago emengo San Martin eguna. Sermolari eder bati berbaldi batzuk entzun deusadaz; geiago ez, loak artu nendualako. Goizetik jagi, berandutxu lotara ta⁵⁵ gero Berastegitarrena, taukika illuntzera ezkerro; Egunez lan geiago egitearren, apalosterako isten dodaz liburuko *errazuak*; eta nai ta nai ez gelan ibili bear izaten dot, geldirik loak artuko nenduke. Osasun ederra darabilt. Lanerako gogo andia be bai. Nire astegunetako barri badakizue, ezta? 5^{ak} lauren gitxiagoetan *arriba payo*, 5^{ak} jota lastertxura, *nartixon padol* bategaz geure Elizara, 6^{etan} mezea, 7^{etan} txokolatzeña katillanda⁵⁶ andi bat, zeuen morkoak lakoxea. 7 1/2^{etan} lanera, 11 1/2^{ak} jota gora, 12^{etan} bazkaldu, gero egun batzuetan organoa, pianoa besteetan, kafea gitxitan egiten dot, astean bein edo birritan, 2 1/2^{etan} lanera. 6 1/2 jota gora, ibili tindi-tindi-tindi baten. 7^{etan} *aparia* 8 1/2^{etan} gelara, *errazuak* egitera; 10^{etan}, a la cuxe (*allez coucher*). Domeketan, goizean beti legez, zazpitan jesuita baten etxera P. de Bussy dau izena. 7 1/2^{etan} igazko abade agura zarragana, 8 1/2^{etan} kolejioko meza nagusitara; 9 1/2 etxeko agurea direttorearen gelara. Alkar maite dogu. Arratsalde-erdian jolekiora⁵⁷ barrukumak⁵⁸ ikustera. Uneetan Villabasogaz ibiltzen naz. Aurten de Amezagako barriak izan dodaz. Villabaso etorten jat 6 1/2^{etan} billa. Emen jaiyo ontxe be⁵⁹. Mutil ona da.

Eguenean esango deutzuedaz prantsesez, zer esan asko ezbadaukat biarko agokoenak.⁶⁰

Agur D. Diego

* * *

⁵⁵ *Eskbu.* Postal batean *estu-estu* idatzia dago testuan. Eskubiko alboan esaldi bat dator eta esaldi horren gainean *azkenengo* zehaztasuna irakurtzen da. Delako azken esaldia guk azken transkribatu duguna da: *Villabasogaz ibiltzen naz (...)*.

⁵⁶ *Eskbu.* Azkuek bestetan *katilluka* ekarri ohi du. Oraingoan *katillanda* irakurtzen dugu.

⁵⁷ *Eskbu.* Beste behin ere, 32. kartan, *jolekioa* erabiliko du.

⁵⁸ *Eskbu.* Halaxe ikusten dugu eskuizkribuan.

⁵⁹ *Eskbu.* Esaldi hau ezin izan dugu ondo transkribatu.

⁶⁰ *Eskbu.* *Biarko* ondoren datorren hitza ez da ondo irakurtzen.

(29)

Tours 18-XI-1904

Mes chères:

Comme je vous ai prevenu, le dimanche dernier fête du grand St. Martin, nous avons été, Escudero et moi, à l'archeveché à l'après midi pour recevoir la benediction collective de quatre évêques.⁶¹ J'étais stupefié de voir que presque personne ne se decouvrait pas, pendant que notre archeveque le saint prelat Mgr. Renau nous parlait; personne ne s'eut pas mis à genoux au moment de la benediction. Manuel et moi, naturellement, nous avons gardé les bonnes traditions de notre pieux pays. Peu après cette belle ceremonie se sont commencées les vêpres vraiment solennelles à la catedral. Nous étions très bien placés⁶² au choeur des chanoines qui est fort vaste. La catedral était bondée. Mgr. Bolst, qui a preché deux nervaines⁶³ de sermons les jours precedents, nous a dirigé pendant une heure à peu près son eloquant parole exposant le triple apostolat de Saint Martin.

Quelques jours avant cette date j'ai eu une petite entretien avec Mr. Renau. Il m'a accueilli tres flatteusement, comme d'ailleurs il le fait pour tout le monde. Comme consequence de cette visite j'ai tous les pouvoirs necessaires pour me donner aux fonctions d'un prêtre. Mais je ne vais point les exercer, sauf les cas où j'en serais expressement invité parce que j'ai bien assez de besogne sans plus charger mes épaules. Il y a bien une semaine et demie que je ne sais rien de vous.

Agur ama ta⁶⁴ [arrebak]

* * *

⁶¹ *Eskbu.* Eskuidatzian *êveques*.

⁶² *Eskbu.* *Nous étions très bien place.*

⁶³ *Eskbu.* Hitz hau ez da ondo ikusten.

⁶⁴ *Eskbu.* Azkue postalean lekurik gabe gelditu da eta ez da ondo irakurtzen Agur hitzaren ondoren datorrena.

(30)

Tours 12-XII-1904

Mes chères:

Je viens de recevoir une lettre très soigneusement redigée de notre soeur de Lequetio et au même temps le portrait de notre père. Je suis très content d'avoir ici, devant mes yeux, à mon bureau.

J'ai passé assez bien le jour de l'Immaculée. D'après ce que j'ai lu à la *Gaceta del Norte*, les fêtes de l'Espagne ont surpassé si beaucoup celles qui on a faites en France. J'ai eu la satisfaction de donner au jeune Villabaso la sainte communion; c'est Manuel Escudero qui m'a servi dans cet acte. La decoration de notre chapelle était splendide, les chants aux diverses ceremonies comme-ci comme-ça. Un surveillant (pasante) du collège a eu l'idée vraiment bizarre de lancer de feux d'artifice pendant la petite procession que nous avons au petit jardin de Saint Gregoire. Mon visage n'est plus inflammé. Je rince les dents avec de l'eau boriquée, conformément à la prescription du Dr. C'est un remède moins cher que celui de Mr. Orube. Gero, Ama, gero, karakoltxuak gorde gabon zarrerako.

Votre cordiellement R. M.

* * *

(31)

Tours 23-XII-1904

Ama ta arreba intxaur saltsa-zaleak:

Biar zortzi neuk be «kantau ala erreza» esan al izango dot.

Emendik 30^{an} gaberdian urtengo dot. Ez arduratan egon: bero egoten dira burdiak; bestetik Ama legez etorriko naz, denda bat soñean dodala. *¿Ikusi zaituez Villabaso-neko Fernandok? ¿Zetan da Carmelo-eneko Kasinto? Orra gabonzar gabeen zuzen zuzen mairako elduko naz. Gogoia be uste dot izango dodala. Emen aspaldion be eztoz apalduten, baiña egun orretan Iru-nen eguerdia janda, bideak gosetuko nau. Aitagaz lenago baiño askozaz sarrigo gomuta naz, beti begien aurrean liburu-ganetxoan daukadanezkero.*

Biar zortzirarte. Eguaztenerantz beste onakotxu bat bialduko deusuet. Osorik eldu jatzue Sol?

R. M.

* * *

(32)

Tours 29-XII-1904

Ama ta arreba maiteak:

Lo bat eta erdi ta kukulotxu batzuk eginda «qué caracolada de polaina!» Eskutitzxu onetxen atzetik zein ariñago Manuel Escudero ta ni Bilboratuko gara. Biar gaberdian urtenda eguerdiko mugara, arratsalderdian Donostiara ta gabeko 8, 25etan Atxurira. Ondixerik *daukadaz* emengo onek arduratan. Gogotik, beti legez, nakio lanari. Osasunean eziñ obeto nago. Gabon-gabeko afaria. A zan afaria! Katilluka txokolateznea ta sagar bi. *Voila tout*. Gaberdirarte, errazoak eginda, neure konpesoreak eskaturiko musikatxu bat egiten, gure amaren diruak ez legez, firi egin eusten orduan.

Orroi batzuk egin genduzan gaberdiko mezatan. Urrengo eguneko bazkari ederraren barri badakizue. *Lo bat* eta erdi ta kukulotxu batzuk egiñarte.

Agur

* * *

(33) 29

Tours 5-I-1905

Ondo pozik artu nebazan atzo orraziari eutsela⁶⁵ liburutxu ta eskutitza.

Alakoren baten *isun* (multa) andiren bat izango dozue. Emen eztago or lako otzik ez gitxiago be: eguraldi ederrak. Ni sendo nago ta pozik nabil. Barri txar⁶⁶ bat, ointxe Bayonako paper batetik jakin dodana: Arbelbide ka-

⁶⁵ *Eskbu*. Lehen idazkeran *deutsela* jarri du eta zuzendu ondoren *eutsela*.

⁶⁶ *Eskbu*. Hitz hori ez da ondo ikusten, zirriborratua dago eta.

nonigoa il da; 64 urteko gizon ondiño sendoa. Amalau-bat egunean egon eida oeratuta. Oraintxe bertako abade bati kartatxu bat egitera noa, bere aide urkoren bati jakin eragin daion il-barriak emon deustan naibagea. Liburu-kutxea ekartearren Donostiatik Endayara amaika txakur txiki kendu eustazan, Endayatik ona sei peseta. Or barriz bide labur laburrean; da alan da guzti be ezin dirurik egin. Danok, zuen ezagun guztiok, gabiliz ondo emen.

Eguenekorarte

Agur Ama ta arreba maiteak

* * *

(34) 30

Tours 10-I-1905

Ene Ama ta arreba maiteak:

Iñoizko ondoen egin dot osterea. Escudero ta neu, biok bakar bakarrik, biderik geienez, lo be egin al izan dogu ta atara kontuak.

Ona eldu ta batera (goizeko bostetan) jolekioan sartu ta mezatara; berak erazo deust; a gero gosaldu ta lotara; ni garbitu gorik bera, aldatu, bizarra egin, gosaldu ta lanera.

Eguraldia nai lakoxea bai bidean da bai ona eldueran. Donostiara bidean, ibil laguneren zigarro-atsagaitik, leioak zabalik, biderik geienez etorri giñean. Apaldu treneko restaurantean egin genduan, andikiak legez geuk be. Ezta-go geluneetan legez itoka ibilterik, asko karuago ez, da ederto.

A: lapikoko ederra: non zagoooz?

Agur

* * *

(35)

Tours 21-I-1905

Etzendukee uste izango zelango poza artu neban nitzako paperok *Erri*-jen eskuetan dagozala esan zeustenean. Begoz. Galduko etezirean bildur nintzan.

¡Bakizue Aurora Madalen gabaren atzenengo kuadroari edonok polita deritxonik! Bakar bakarrik beeko aldean AMA bear leuke ez Ama Karmen, A. M. A. baiño.

Manoloen karteia izan neban atzo. Eskerrak emon deustaz Algortakoentzako bitartekotasunagaitik. Bildur naz da uste dot ara leku-billa joan zala edo beintzat ordeazko lez egoteko. Bestela beti betiko karta txeratsua egin deust. Atzo ordu betegarrenean erantzun neutsan. Polito polito aitatu neutsan arako Catanduaneserako izan eban deia ta Jacintori ezin eskerrak emon izan neutsazala, ez jakiñagaitik. Pozik egongo da erantzun deustadagaz. Rafaelen zuzenbidea emon deustat.

Ointxe puntuon Federiko Zabalak eskribidu deust Mariaren da bere ize-nean eskutitz polit bat: zapatuan dala ezkontzea ta ea zein trenetan elduteko ustean nagoan.

Bariku-gabea, Jainkoak nai ba, elduko nazala erantzun deustat.

Emen oztxu, esatekorik ez: eguraldia geienean ona.

Urrerogarte

Agur Ama ta arreba maiteak

R.

* * *

(36)

Tours 25-I-1905

Zeuenagaz batera eldu jat Otabiñen txiki bat. Abel euren nagosiak esan eideutso eskatuteko niri or Zezeillaren lenengorarte egoteko mesedez. Bera Londrestik itxasoz eidator orra 31an eltzeko moduan. Au izan ezpalitz, astelen goizean goiz urtetako asmoa nerabillen.

Biar eguerdian urtengo dot emendik. Nire liburu au erririk erri salduko edo dabenen bategaz. Irunen ordu batzuk igaroko dodaz. Bertan lo egin, mezea emon da gaberako, bariaku-gaberako, Bilbora. Bide-burusia (manta de viaje) emen itxiko dot. Alperrekoa da, burdiak bero dagoz da. Bere orde best leporako ta gorputzerako berogarri bat eroango dot, zer jazoko be. Emen eztago otx andirik:

edurra ezto sekula gogortuta ikusi. Osasuna beti betikoa daukat, Jaunari eskerak. Neure Izpasterko fraille-bizimodu onegaz ondo joat. Lauretan «arriba payo», amarretan «á la cušé»⁶⁷ da danbaladarik, gitxitan, gitxi ta arratsaldera.

Etziarte agur! Etxat aztuko Ibaiganekoen izenean mezea emotea.

Zuen seme-neba artzobispokeri bakoa

R. M.

* * *

(37)

Tours 31-I-1905

Ene Ama ta arreba maiteak:

Goizeko lauretan ederto eldu naz. Etxera elduta batera, lenago lez, mezea emon, bizarra egin, garbitu ur otzetan gorputzar⁶⁸ au, gosalduta ta ona: lantegira. Jatekorik erdia edo geiago enparau jat; bada ezkonbarriakaz bazkalduta neban. Neure arazo Diputaziñokoa eginda gero lauretarte zer edo zer ikusten ibilli giñean. Lauretan trenera lagundu eusten, da orra gero ni lokukutxu batzuk eginda.⁶⁹ Toursa eldueran lo egongo nintzanen bildurrez, ederto egin dot osterea. Maria ta Federiko an gelditutea ondez bategaitik izan dabe; Mariak bidean bazkaria oso osorik arbesau eban. Ez eiozue esan bere ama ta aitzai, ez goikoai, txarrago uste izan eztaien. Ondo dago orain. Gaur goiz-beranduan urtengo dabe Lourdesako. Paris-erako neure adiskide batentzat tarjeta bat emon neutsen, an lagundu daioen; da pozik dagoz euren bost marai ta erdiakaz. Escudero mezatarra joan da, ni gosalduta bera ikustera niñoiála. Eguerdian egongo naz beragaz luzaroan ta emongo deutsadaz liburuak. Nik ezto orratz bat galdu!

Domekan urrengoa.

Beti ta danau edo nazanau zuena

R. M.

* * *

⁶⁷ *Eskbu.* Halaxe idazten du.

⁶⁸ *Eskbu.* Uste izatekoa da *gorputzar* behar lukeela, baina gutunean *gorputzar* dator.

⁶⁹ *Eskbu.* Lehen idazkeran *Toursera*.

(38)

Tours 9-II-1905

¿Negua da berau? Ezta Auroraren *estudioan* be zero urdiñagorik. Atzo barriz bero be bai. Bazkalostean urten genduan ba beti lez Villabasok eta biok; eta arren bai arren geriza billa ibili bear izan genduan.

Zer dira, amandre, *kirioak*? Berroreri entzunda daukatsat arako «*kirioetaraiño sartu jat miña*» ta Gernikar bati entzun neutsan «kirioak edango neukez». Azal-barruko ura, ala ze ete dira? Villabasok baderautso lanari sendo ta gogoz.

Ni Izpazterko praille zarraren gomuta nazala bizi naz, *izarok itxita*. Jaunari eskerrak sendo ta ondo nago.

Lekeitio-aldeko diputaugeien barririk?

Ondo ixilik dago *Gaceta*. Ezaun da zer edo zer, alkargu bat, egiteren bat esku-artean darabillena.

Agur Amarrebak domekararte

R.

Zazpi zazpiretan jezarten naz orain neure lantegian da eguerdian jagi.

* * *

(39)

Tours 12-II-1905

Lengo egunetik *ize* barri nai dozue egotea? Bart euri melgera ziriña, otzen tintillik ez; zerua, goibel; erri au beti legez ixil. Ea amandrek ete dakian onako esakerarik:

Egizuez eginguok (au sarri entzun deutsal). -Esaizuz esanguok. -Emoizuz emonguok. -Eroaizuz eruanguok. -*Extaukat emonen geiago*.

Kirioak zer dira? *iZelan* erderaz? Itandu eznedunari nun ezarten jakazan *enkaillak* burdiari: barruan, ala kargazpian,⁷⁰ ala karga-ganean.

⁷⁰ *Eskbu*. Azkuek lehen idazkeran *karkazpian* idatzi du, baina gaineratik zuzendu du: *kargazpian*.

Gure «uste dot-ek» aspaldion gauza politik esan badau, bialdu orrek be.

Eguenekorarte agur.

Arañegun izan neban Federikok eta Mariak Italian sarreran egin eusten eskutiztxu bat. Donostiara bideko ordeztxuak iges deuto.

Agur

Pintoreak *¿*Amak inkarik, puputxurik? Badiardu?

R.

* * *

(40)

Tours 19-11-1905

Eskuartetik eztakit nora iges deustan zure azkanengo eskutitzak. Eneuke nai galtzerik. Lengo domekan lez, gaur be bezpera-ostean ibillera bat egingo dogu Fernandok, Eskuderok eta irurok. Arratsalderdian a bere liburuetara, au besteakan[a] ta ni papertxu auxe betetera.

Atzo Algorta-ko Berreteagak jakin eragin eustan il onen amaikan izan dabela bederatzigarren umea, boskarren alabea: Maria. Arañegun izan neban gure ezkonbarriak Erromatik egin deusten eskutiztxu bat. Aita Santu ikustetik orduantxe urten ebela zirausten. Ostantzean emen or lez iretargia kikura-bikuraka asi jaku. Apalduten gagozan artean illunetan egongo eida ta 9 1/2 etarutz barriro argitu. Izar zororen batek matraillekorik emon badaio, esango deusuet eguenekoa.

Ezer ezpadiñot, ezaun izango da eztodala zapladakorik entzun.

Agur

R.

* * *

(41)

Tours 3-III-1905

Ene Ama eta arreba maiteak:

Atzoko egunak firi. Goizean arratsalderako itxi, arratsaldean kongregaziñoian kanta-bearra neukan da gaberako itxi ta agur karteak gaurrarte. Zapatak Algortarako, bialdu zeinkeez. Zapatu santuz, kontuizue urtengo dabe ortik onako. Escudero beste mutillakaz dabil, ezer ezpaileukan. Biar gara bazkalostean irugarrenez espezialisteagana joateko. Orain diño ze belarri zuluatuz besteagaz baiño obeto entzuten dabela.

Emen be eguraldia asko asi dau berotuten. Gelan surik egin ezteustela badira aste bi ta erdi gitxienez; da bear be ez. Mame-nean egun bitan ez bestela beti. Aste bete barru luzeen dala amatau eragingo deutset.

G-an sartuta nago liburua. Lenengo 800 orrialdeak Santiagoetarako uste dot eginda emongo deustezala azal da guzti.

¿Obispoa ikusi? Begirakuna gogorrekoa eida.

Agur

R.

* * *

(42)

Tours 27-III-1905

Ene Ama ta arreba maiteak:

Eskerrak zerrenagaitik. Zerrena baneukan Bizkaiko leku askotan entzunda, kana-eren edo iruren edo irugarren zatizat.

Eskudero araiñegun gabaz ikusi eban ostera espezialisteak: uste dau ez-tala gortuko; biar bazkalostean gara bere etxera joateko. Txarrik balitz orduantxe barru zerbait esango neuskio.

Gaur zortzi eskribidu neutsan bere arreba Jesusari. Usantzar bat ezarri eutsen belarri-atzean osagillearen aginduz. Umore oneko dago mutilla.

Geure lanez kanpoko orduetan ondo lagun egiten deutsagu Fernandok eta biok. Baita jolekiokoak be sarri ikusten dabe maiterik dauke-ta. Ikusizu, Diana, or dagoan Bizkaitarra, liburu zabal zabal me-me bi dira. Urkijoenera bialdu. Otzik eztaukagu. Euria polito, baiña etenean: gaur eguzkia, ta biar euria. Bestela ondo nago.

Agur

R.

* * *

(43)

Tours 11-IV-1905

Ama ta arreba maiteak:

Euzkadi artuizue ta bialdu onaxe lenengoa legez. Iru illebeterik iru illeberakoa da. Zapatak mantarrezkoak izateari ondo deritxat. Narruzkoak barri barri daukadaz lengoak, gitxitan erabillita. Zer ba? ¡Ai ene umeak! lauzikoari laumarai eragin bear jako.

Escudero geu legez dago. Gaur azkanengoz osagilleagana joateko: dirua emon da kitu. Gortuko etezan bildur nintzan. Luzaro egon zan entzuten ez ebalá. Fernandoen barririk eztaukat. Logurea ondo kendu barik birritan eskribidu eustan; Bizentegana joala ta laster ango barriakaz irugarrenez egingo eustala; baiña firi. Ezta mirari. Ikastuna baiña orretarako aldats beran txirrist egin bear.

Obispo barriaren zerbait Don Nicolasek esan eustan; baiña gauza gitxi. Gacetatik jakin dot nundik nora ta zerik zetara ibilli dan or. Ni beti legez, bizkor, sendo ta aillagiña arloari dautsadala.

Agur

R.

* * *

(44)

Tours 13-IV-1905

Bustintzak eroan deitsuezan paperak onako dira. Eztot uste olako astun astunak izango dabezanik. Pozik nago Solen orrako joakereaz. Jinjongo arro egongo zan ba esaten Tours-tik eta Paris-tik oiñetakoak eskatuten deutzala berari.

Bialdu, paper au artuta bat batera edo beintzat len-bai-len, *Jaraunsi* papertxua, edo arako tarjeta txikia. Ondo kopia gero barruan daukazan berbak.

Agur Ama ta arreba maiteak

R.

* * *

(45)

Tours 15-V-1905

Atzo besperostean ibiltera joan-aurretxean neure konfesore P. de Bussy jesuiteak mesede bat zer andiakaz eskatu eustan. Baietz nik (uste neban musikaren bat zala), amabost egunean egunean ordu bete an jarduta egiteko gauzea bazan baietz.

Banator bost eta erdietan neure ibilleratik eta geure agintari larogei urteko agura zartxuari ikustaldi bat eginda banoa gelara ta lastertxura bajatort jesuitea bera. *¿Zer zan ba mesede?* Maiatzaren azkanengo domekan luisisten kongregaziñoian sermoia egitea. Berbea emonda neukan da ezegoan atzerapiderik. Ain zuzen be amabost eguneko arazoa da. Ondo etorriko jat, erraztasun geiago artzeko be. Bein onezkero, uste dot amabostik amabostera edo alan berba egin bearko dodala; batean Dabixuri-ta, bestean emen neure lantegian berba gitxi be gitxi egiten dot eta betoz erok.

Lengo aste guztian ederretariko eguraldia. Gaur motz daukagu, oraiñarte beintzat: goizeko zazpi ta erdiak dira.

D. Quijotekeriak pozik irakurri dodaz.

Agur

R.

Zuen azkanengoaz, leziñodunaz, Manoloena izan dot. Baita Goillibarko Maguregirena be. Zaragozatik arantzean urrean ikusiko zaitue.

* * *

(46)

Tours 7-VI-1905

Ama ta arreba maiteak:

¡Baiña urtean urtean gozogozitokeriak eukitea! Dirua bialduizue aurretiaz Gabrielenera ta dagona legez esanda laster joango da. Sasoz artu nebazan Muñozegandiko zertzeladak. Biar edo etzi Julio-ri bialduko deutsadaz. Bear doguzaneko Jose Maria Jerusalemik etorrira egongo da ta bien artean ederto gauzea egin leie. Iru egunek iges deuste oingotan. Ordu ta erdiko astia edo gutxiago daukat ill onetan irakurteko, beti gauza baten egon barik; eta, aspaldiko ordez, irakurteko amurruz iges deuste orduok.

Benturitaren⁷¹ seme totoloak zelako notak atara ditu aurten? Bidebarrieta 10 ezta euren etxea? Sermoia ezteutsuet nai bialdu kopia bat atara arte galdu zedeitean be. Gure Azkuenekoen barririk? Porta jaku orregaitiño Muñoz. Eskerrak emon neure ordez ikusi daizunean bera edo bere txiliña. ¿Doña Guilbor da beste goi-beiak ondo? Ezta iñun zabaldu barri au; baiña atzo bide onetik jakin dodanez, Versalles-en piskategaitik zati-tu eieben Errege. Aztu ezpadakit urrengoan esango deutsuet zelan izan dan.

⁷¹ *Eskbu*. Izen propio hori ez da ondo irakurtzen. Zalantza *Benturita* edo *Bentudita* hitzen artean izan dugu.

Jesusen Biotzaren illa badiarduzue egiten? Nik be bai gabean gabean.

Agur

R.

* * *

(47)

Tours-tik 17-IX-1905

Ene ama⁷² ta arreba maiteak:

Neuk uste ta nai neban baiño beranduago eldu naz ona. Gaur goizaldean, ordu bietan, jo dot etxe au. Donostian egun da erdi luzaroago egon nintzan, neure *corresponsaltzakoagaz* aditu arte; beste bi ta erdi Broussain-enean, Bayonan onunzko *corresponsala* nairik beste bat eta erdi ta olantxe batka ta erdika igaro jataz, luze eritxian, orañ arteko egunak. Onaxe eldu arte itxi neutsan eskribiduteari, ta zoritxarrean; ze badakust zuen bietatik larri egon zareela.

Gelara sartu nazanean, Auroraren lexibadun biak, bata goitik ta bestea betik, berbetan ikusita izer etorri jatala gomutara? Soleneko Kurlotxu. Ura ta zerua obeto etedaukazan onek nago.

Barreak itxi deust amar ogerleko orren historia irakurrita. Azkanengo orduan D. Teodorok amar ogerlekoak bere dirutik aurreratu eustazan, bera orkoakaz geldituteko Bilbora zoazanean esango deusuet zer bialdu, beintzat orain aztu ezkeru.

Apuntes del Diccionario deritxon liburu bat, eskuz egiña, azal da guztikoa, itxi neban or ta bear dot. Mendelssohn-en liburu gorri musikako bat be bai, baiña or dagozanetatik ikusi zeñek daukan barruan *Lieder ohne Worte* (canciones sin palabras, esan gura dau). Liburu ori be bialdu, ez beste Mendelssohnenak.

Nikolas Niar-i biar bialduko deusat jolekio onetako erreglamentoa.

⁷² *Eskbu*. Gehienetan *Ama* «A-> letra larriz jarri ohi du. Oraingoan *ama* letra xehez dator.

Zorionean Donostiako Jesuiten nagosiak berba egin eustan corresponsal bategaitik. Besteak barriro be eskakizun geiago. Kontuizu uste eban enuekala beste biderik bera baino ta ak estutu ta bere alderatu beti. Neu nengoan Don Nikolas-i eskribiduteko jakin daiala ea *Libreria de San Josek* zelango izena daukan, diru-kontuan; ze Donostian zerbait jakin neban, ta neuk eskatuta legez eurak eten dabe aria.

Eguenerutz geiago. Orain banoa neure konfesoarea ta Mamenekoak ikustera.

Amotoraterik,⁷³ Doña Carmen?

Beti nago zeuekan gogoa dodala.

Agur

Don Diego⁷⁴

* * *

(48) 37

Tours 21-IX-1905⁷⁵

Ama ta arreba maiteak:

Lengo egunetik ona ta aurrerantzean be beti bat: arazoa. Gogoz nakio. Emen Jolekioko zuzentzaillea ez besteak ondo dagoz. Larogei urtekoa da berau ta uste dot urtebarri⁷⁶ eztabela bizirik ekarriko. Orregaitiño be zirrinez-zarran beti jasten⁷⁷ da berau goizerengo mezatara, neurera, 5 1/2ra, ta antxe komulgau: egunero gero. Etorri ta biaramonetik asi nintzan 4 1/2 jagiten, gaurtik 4 1/4^{etan}; aste bete barru lau lauretan igaz legez jagi nai neuke.

⁷³ *Eskbu.* Amotoraterik. Berez, Amotoraterik izan behar du, hau da, Amotora joaterik. Hitz hau itsasorate bezala eratua dago. Gaur ez dago itxasoraterik esaldiak 'gaur ez dago itsasora joaterik' esan nahi du.

⁷⁴ *Eskbu.* Diego hitzaren azpian izenpea irudikatu nahi duen marra bat.

⁷⁵ Leku-daten aurretik 44 zenbakia dago.

⁷⁶ *Eskbu.* Lehen idazkeran urtebarria idatzi du eta gainean, zuzendurik, -barri.

⁷⁷ *Eskbu.* Lehen idazkeran jasten baino lehen etorten idatzi du.

Bilbon neure mai-zokondoan dago Amarentzat neuk eroaniko faroltxua. Bialdu Viarregaz. Ara zoazenean, ikusi zuk euskerazko tarjetetan *Mairako* daukanak zer diñoan; Birregin edo kopiau ta len-bai-len bialdu.

Dabixuneko agura zarra eztoz oraindiño ikusi, domekan noa eurakana. A be onezkero igaz baiño makurrago al dago. Escuderonekoai eskribidu⁷⁸ neutsen Aitaren eriotzea *Gaceta*-tik jakin nebaneko. Lekeitioko musikeruak ez tira ba Bilbora joan? Ala kanet egin deutse?

Agur urrengokorarte

Bialdu Viarregaz *Euzkadi* azkanengoa.

D. Diego

* * *

(49) 38

Tours 12-X-1905

Ama ta arreba maiteak:

Badakit ze izan daben doña Carmenek; neuk izan dodana. Ni lengo zapatuan komuneko ats⁷⁹ ikaragarri sekula artu eztozan moduko batek *digestiñoia* ebagita. Oera goiztxu joanda, tetxua be artuta, goizean berandutxua go mezea emonda... astelenean eneukan ezer. Amari bear geiegiak ebagi deutso *digestiñua*. Augaitik ondo litzateke etxean eukitea Loeches edo zer-bait dagona⁸⁰ legez artu deian. Ogian aurreratuten dozue olako aldietan Loeches-ek balio daben lako bi. Barruan eio barik ustelduten dagoan janiariak daroa gaisoa baten birietara, bestean kuntzurrunetara, bestean gorputz guztira. Gure Amandren ondoezak orretxek dira: zigur. Loeches iturrian baleioa karlistak irugarrenean mendira urten bearko leukee gure Ama eun urte dabezan baiño lenago ilteko.

⁷⁸ *Eskbu.* Lehen idazkeran *eskribidu* baino lehen *egin* idatzi du.

⁷⁹ *Eskbu.* Eskutitz honetako arazorik handiena *komuneko ats* delakoa transkribatzea izan da.

⁸⁰ *Eskbu.* Hitz hori ez da erraza transkribatzen. Zer esan nahi ote du?

Viarrek onezkero badakaz nire ezgauzak. Gaur edo biarrezkero emen dala uste dot.

Agur

Erantzun lastertxu.

P. D.

* * *

(50) 39

Tours 24-X-1905

Ama ta arreba maiteak:

Nekez baiña osorik eta pozik eldu zirean zapatu-arratsean Viar aita semeak eta euren eskuz artu dodaz Mendelsshonen padola, alkondara ta pospodoak.⁸¹

Mutilla atzo sartu genduanean txoria legez etorri jakun kontu-kontari neure gelara. Mutillak maian milla adiguri egin eutsezala-ta. Aitari agur egieran be (bart 9-etan zan au, ederto; baiña gaur goizean gosalostean banoa gelara ta antxe gizagaisoa negarrez. Egingo da ta laster bizi onetara. Uste dot ezteustala onek be buruko miñik emongo.

Itandu Amaxeri ondo esanda dagon berari entzuniko esaera au: *ona gorputzari, gatxa aizeari*. Bialdu *Okilla* ta *Opil* tarjetatxuak diñoena.

Kolejioko Buru zuzentzailla zarra, nik domekan domekan igaz ikusi oi nebana, ilten daukagu, bizi izan dan legez, zerutar. Au orra-orduko uste dot gorputza itxi izango deuskula. Ardurea artu daioela buruari Amalaba mundakarrok. Ez jan txakur-jakirik ta ez auzpazegi ibilli, eguzkitxua artu, Salberaiño. Kotxua be egunero egin ta egurtxuui ortik egiñago.

Agur

* * *

⁸¹ *Eskbu*. Esaldi horretan bi hitzen esangura ilun gelditzen zaizkigu: *padola* eta *pospodoak*.

(51) 40

Tours 5-XI-1905

Ene Ama ta arreba maiteak:

¿Onenbeste euri da or be? Gaurko neuk neukan poza, ibiltaldi eder bat egiteko! Nire pozak euritzara.⁸² Ezta baiña guztia utsa. *La Jeunesse Catholique*-ren batzar bat dago bazkal-ondoko ordu bietan da araxe edo...

Artu neban, Diana, zure karta-barruan Parisko liburu-eskabidea, bialdu neutsan. Orain egun bi edo iru orko Mensajero-ra eskatu neban erreal bi-inguruko liburutxu bat esanaz zeu joango ziñeala alakoren baten Mensajeroa ordainduaz, erreal biok⁸³ ta bialtaldiko lau edo bost txakur txikiak emotera. ¡Don Miguel Sotés gizagaisoa be il! Zeruan gerta deilla.

Emen beti bat. Mutiltxua ederto dabillenenik. Berak erasoten deust Mezea goizeko 5 1/2etan. Sarri jaunartuten dau. Nire konpesoreak begi andia deustso. Guztiak maite dabe. Biar edo etzi gelaldatzea daukat. Orainarteko 84 maillen orde zurrerantzean 26 egin bearra. Guztizko gela ederra da, bikotxa: alde baten oetokia ta bestean, ormea, bitarte dala, *rapea* artzeko edo surrari.... e, doña Karmen. Papulo zer dan araiñegun arte eztot ondo jakin. Zelan da: *ona, gorputzari...* buruari...

Agur

* * *

(52) 41

Tours 6-XI-1905

Ene Ama ta arreba maiteak:

Ederra joako Otabiñeri. Iru bidar aitatu deust, emen nagoanezkero, Clementaren arazo ori, baiña zearretara: nik bakeagaitik ez-irakurri egin nebanzan bere berbak. Gaur zurea artuta, bestera egin deustat, gogortxu. Ona

⁸² *Eskbu*. Lehen idazkeran *euritara* eta gainean zuzendurik *euritzara*.

⁸³ *Eskbu*. Lehen idazkeran badirudi *bietan* idatzi duela eta gainean zuzendurik *biok*.

emen nire eskutitzaren amaia: «Le agradecería à V. mucho diga V. á Clement ó directamente ó por medio de cualquiera de los hermanos, que esté muy tranquilo».

¿Atzotik ona zer besterik esan neike? Batzarrera izan nintzala ta ederto egin eballa. Musikeruak. Ankel Oillokik eta legez bardin bardin: bular ederra.

Ganera ona zer dirautsadan:

Ahora no se contenta V. con echar chinitas sino que quiere V. *ponerla* en la calle. Pues bien: yo le aseguro á V. que mientras Clementa se conduzca como hasta ahora y quiera seguir barriendo la escuela no le faltará la escoba que ahora tiene.

Eztot uste [belar]riko⁸⁴ min geiago izan dabenik; badau, esan daizuela ta laster osatuko jako.

Agur

R.

* * *

(53) 42

Tours 19-XI-1905

Ama ta arreba maiteak:

Goizeon emon dot illarokoaren ganera Soteneko umeen adirako mezea. Gipuzkoako ori lortuteko neure adiskide batek lan egin edodan.⁸⁵ Diputauen artean adiskide batzuk badaukadaz da ganera onako gauza-zaleak eta asko zirikatu barik euki leike aren laguntasuna. Buruari bakarrik eskribidu neutsan: ak, orduko, baekian liburu onen barri. Erantzueran *monumental* obra esaten eustan. Beste diputau batek (Murua Bergararrak) neuk berari egin barik eta periodikuetan barria zabaldu baiño lenago barria emon eustan da *es soberbio* ipinten eban. Ikasi daizala Amak berbatxu bi onek eska-

⁸⁴ *Eskbu.* Ezin izan dugu irakurri hitz hau.

⁸⁵ *Eskbu.* Ez ote da hitz hori *edodau*?

tzeko Momolori⁸⁶ esateko be. Hermanittetara⁸⁷ billa ezpanoa, nire sotana zar barik izateko zaree. Gela barrira aldatu nintzanean bialdu neutsezan sotana zar bi ta balandran⁸⁸ txorijagoleren⁸⁹ bat: zapata zar zerkakotan barriz Jainkoa lagun.

Iruñatik eta Gazteiztik etzirezkerro barriren bat izango aldot. Andik gauza andirik ezta izango. Juliori orra eskribidu neutsan, ango nere adiskideai tarjeta batzuk bialduteko esanaz. Juliok mesede andiak egin deustaz da egiteko.

Agur

* * *

(54) 43

Tours 27-XI-1905

Ama ta arreba maiteak:

Azkanengoa izan ezkerro bildurrak jota egon naz noz ikusiko etedodan Karlotaren hilbarria. Eskatuten deusat Jaunari emon daiola bearren dabena. Ona emen Gipuzkoako Diputaziñoak, 100 liburu artuko dabezala esanaz batera, diraustana: «La diputación provincial prestó su aprobación al siguiente dictamen de su comisión en fomentar... Si V. E. se digna acordar lo que esta Comisión propone, parece natural expresar al referido señor, al comunicarle la resolución, el agradecimiento de la corporación por el ímprobo trabajo que, en bien del país vasco, se ha tomado, poniendo su vasta inteligencia, sus conocimientos especialísimos y una tenacidad verdaderamente vascongada, en la formación primero y en las impresión después, de una obra fundamental que quedará como clásica y como elemento indispensable de consulta para todo el que necesite manejar bien el habla euskara ó desee resolver dudas referentes á idioma tan extraordinariamente original y de origen tan confuso como es el nuestro».

⁸⁶ *Eskbu.* Lehen hizkia minuskulaz.

⁸⁷ *Eskbu.* Hermanittetara.

⁸⁸ *Eskbu.* Halaxe irakurri dugu. Zer ote da?

⁸⁹ *Eskbu.* Eskutitzean *tʰorijagolearen* bat dator.

Iruñatik eta Gazteiztik eztakit ezer. Aranzadi, Irujo-n koñatuak diraust, pozarren berba egingo dabela Naparroako diputauakaz; Juliok be egin⁹⁰ deustez karta bat edo beste bateko ta besteko gizonai: kontuizu eztauke ondiño *sesiñorik* edo eztakit zer esan.

Emen eztago otz andirik. Eguraldi lorriña ta euritsua; baiña bestela, ederto.

Agur

* * *

(55) 44

Tours 19-XII-1905

Ene Ama ta arreba maiteak:

Ordu bai ordu gure Sol, baldin nire eskutitza artu badau, Eskola dominikale buru bakar balitz baizen pozik dago.

Gaur emon dot Lolitan izenean mezea. Eztago ardurarik Abandokoa gaitik. Mezasaririk eza ia eldueran, iru eskutitz egin nebazan: bat Broussain-igaz legez Hazparren abadeari berba egiteko; beste bat Etxebarriko Larruzeari ta irugarrenari Donostiako abade bati. Donostiako au ixilik dago. Larruceak 31 eskiñi deustaz, Hazparrengo abadeak 50; da ondiño lengoetatik iru daukadaz emoteko. Urrezko katai ta belarritakoakaz ondo zagoze. Eztaukazue orduan nik eroan bearrik.

Osasunean ederto nago, lan asko, lo geiegi barik egiñarren. Izpaster-ko *itxi izaradunak* eztau atara nilako txitarik, Ama geien be, ta bera be be. Etxetik mezea emoteko urten bearrik ez eukiteak nauko guztiz pozarren. Atzo sermolarien izenean jan-edan andi bat emoeskuen. Aretxek ziren pozezko arpegiak! Onek prantzesok, mai ugarian geure Ama Aurorak emoniko *urrezko diruari* begira legez egoten dira: eztitan, adurretan, barre-urtika.

Eguenekorarte

⁹⁰ *Eskbu.* Azkuek lehen idazkeran *bialdu* jarri du gero *be egin* jarriz gainean zuzendu.

Fernando 21ean doa orra. Zoratuta dago. Urrupiñeneko mutillak be orra nai leuke.

Agur

* * *

(56) 45

Tours 5-I-1906

Ama ta arreba maiteak:

Ordu bete da ona eldu nazala. Ondo ibili naz, ezetariko gora-bera barik. Lenengo egunean Mirandan bazkalduta, irurak inguruan, Vitoriara elduta, Obispoa arratsalde erdian ikusi neban: ederto artu nenduan, milla kontu esanda. Karmelitak eltzen ikusi nenduen, da arren-bai-arren eunean apaldu, lo egin da mezea emon neban; urrengo egunean eguerdirako Donostian nintzan: da Diputaziñoko burua Bergaran dagoalako ta ordeazko ondoezik, kartaz egin bear izango dot eurakazko arazoa; gaberako San Juan de Luz-era jo neban.

Badakizue Juliogaz zelako barrukotasuna daukadan da naikoa da ondo egon nazala jakiteko. Marquesan semeagaz Julionean bazkaldu neban atzo. Emen danok dagoz ondo. Viarren semetxua neu ikusteko ta turroia jateko pozarren dago. Orra bialdu dabezan paperak onutz bialdu len bai-len.

Agur

Urte on bat.

* * *

(57) 46

Lourdes 22- ? -06⁹¹

Ama ta arreba maiteak:

Bart eldu giñean Pau-ra, ta goizeon goitzu ona. Elduta batera mezea emonda ementxe gagoz eguerdiosterarte. Biar goizean San Juan de Luzen

⁹¹ *Eskbu*. Kartaren ebakiak ez du data ikusten utzi.

da gora. Parisko osagille entzutetsu bategan[a] goaz. Gero arratsaldean onek orru[t]z Loyolara ta ni gorutz neure lekura. Etorri zanean baiño askozaz adore geiago dauko Erramonek. Miñen ondoko zatitxu bat Parisen gelditu da. Zer dan edo zer eztan ikusi daien. Danak egiten dabenez mikroskopiorik bizieta dala badiño, ezteutsagu iñori esango. Andra Mariak mirari bat egin ezpadai, beste osa usterik⁹² eztaukala uste dogu.

Agur

Touristik urrengoan.

10. Azken iritzi bezala

Karta hauek balio handia dute, inolako dudarik gabe, alderdi guztietatik begiratuta corpus trinko eta ederra osatzen dutelako. Ehun urte baino gehiago dituzte: zaharrena 1889koa da eta urte gutxien dituen 1906koa. Karta hauek, bestalde, Azkueren bizitzako eta garai hartako euskalgintzako epe garrantzitsu baten berri ematen digute, 1904.etik 1906. urteetara bitartekoa.

Karta pertsonal askotan gertatu ohi dena gertatzen da multzo honetan ere. Eskutiz pertsonaletan familiako kode pribatu batean idazten du Azkuek, era horretara, garai hartako hainbat pertsonaren aipamenak ezin ulertuzkoak dira, kartagileak erabiltzen duen kodea ezezaguna delako familiatik kanpo koentzat eta, are ezezagunagoa, gaurko irakurleentzat. Izan ere, familiako ezagun, lagun eta ahaideren aipamen ugari daude karta askotan. 9. kartan, esaterako, Azkue familiako hainbat ezagunen erreferentziak daude. Hona hemen adibide bat edo beste. *iZelan dagoz Costa, Galbarriatu, D. Juan Abaitua?*, galdetzen du Lekeitioko hiztegiak Parisetik. Edo geroxeago, karta berean, *Goenetxeak gomutaratu deust artzeko daukadala neurearen saria*; edo hurrengo eskutizean, 10.ean: *Doña Laureana-ren numeroa beti dago urteteko*.

Ama-seekek ezagutzen zituzten pertsonen askotan izen eta deiturak badituzte ere, beste zenbaitetan, goitizenez aipatzen dituzte. Hona adibide bi:

⁹² *Eskbu*. Hitz hori garbi ikusten ez denez gero, beharbada gaizki transkribatu dugu.

(K 8) *Berba-merke zein osaba negarti*, biak goitizenez eta mugagabez erabilita datoz eskutizetan.

Karta hauek Azkueren euskararen gaineko lan eta kezken berri emateaz gain, datu pertsonal ugari ere ematen dituzte. zenbait, beharbada harrigarri, XX. mende hasieran, esaterako, Toursen parasol edo euritakoarekin ibiltzea: (K 22) *Eguzki-uneetan beti zabalduen dot eguzkitakoa*); beste zenbait ezagunak: Azkue gorputzez handia bazen ere jale urria zen, karta batean baino gehiagotan datorren bezala. Datu pertsonalen artean zenbait zaletasun ezagunak dira: musikazaletasuna, jakingosea, Parisko jakitunekin hartu-emanetan izateko gogoia, euskalgintzako asmoak...

Lekeitioko musikologo eta ikertzailea goizean goiz hasita –zenbaitetan goizaldeko lauretan jaikitzen zen– eguna argitu orduko hasten zen lanean adore eta indar ikaragarriarekin, bere lan ugarietarako ekiteko. Alderdi horiek guztiak, jakina, lan baterako baino gehiagorako ematen dute. Gure xede nagusia, ordea, batez ere ama-arreben eta semearen arteko karta multzo trinko hau, artikulu bakarrean, ahalik eta fidelen argitara ematea izan da.

Bibliografia

AGIRRE, Domingo (2008). *Gutun bilduma*. Sebastián Gartzia Trujillo (arg.). Euskaltzainak bilduma, 6 zk. Bilbo: Euskaltzaindia.

AKESOLO, Lino (1965). «Dos notas autobiográficas de Resurrección María de Azkue, comentadas», BRSVAP, año XXI: 35-63.

——— (1989). «Suplemento al diccionario de R. M.ª de Azkue», *Idazlan guztiak I*: 46-50.

——— (1988). «Azkue aitasemeak aurrez aur barriro», *Idazlan guztiak I*: 561-569.

ALZOLA GEREDIAGA, Nikolas «H. Valentín Berriochoa» (1958). «Correspondencia del Príncipe Luis Luciano Bonaparte, Clémence Bonaparte, Duque de Mandas, Resurrección María de Azkue y otros documentos», BRSVAP, año XIV: 55-68.

ARANA MARTIJA, José Antonio (1983). *Resurrección María de Azkue*. Colección Temas Vizcaínos, año IX, n.º 103-104. Bilbo: Caja de Ahorros Vizcaína.

——— (1988). «Euskal Katedraren lehiaketa eta eragina», *Euskera*, 1988-2 (XXXIII 2. aldia): 361-378.

——— (1993). *Resurrección María Azkue (1864-1951)*. Bidegileak bilduma, 5 zk. Vitoria-Gasteiz: Euskal Autonomia Erkidegoko Administrazioa.

ARANGUREN, Pedro (1961). «Flexiones verbales de la obra “Urteco domeca gustijetaraco verbaldi icashidecuac”», *Euskera*, 1961 (VI): 59-160.

EREÑO, José Antonio (2002). «El concurso de la Cátedra de vascuence del Instituto Vizcaíno (1887-1888)», in A. Arejita et al. (arg.). *Bilbao. El Espacio lingüístico. Simposio 700 Aniversario*. Bilbao: Destuko Unibertsitatea: 325-374.

ESTORNÉS LASA, José (1984). «Mendigatxa'k Azkue'ri kartak 1902-1916: Eta Erronkari'ko uskaratik utzulpen ta goarpenak», *Fontes Linguae Vasconum*, año 16, n.º 43: 55-73.

IRIGOIEN, Alfonso (1957a). «Del epistolario de Azkue», *Euskera*, 1957 (II): 260-393.

——— (1957b). «Cartas de Mariano Mendigacha a D. Resurrección María de Azkue», *Euskera*, 1957 (II): 119-170.

——— (1957c). «Cartas de Inchauspe al príncipe Luis Luciano Bonaparte», *Euskera*, 1957 (II): 171-260.

JAUREGI, Oroitz (2002). «Correspondencia de Gerhard Bähr con R. M. Azkue, H. Schuchardt y J. Urquijo (1920-1944)», *ASJU*, 36-2: 9-354.

KINTANA, Jurgi (2002). *Vizcaytik Bizkaira? R. M. Azkue Euskaltzaindia sortu aitzin (1888-1919)*. Bilbo: Euskaltzaindia, Bilbao Bizkaia Kutxa.

——— (2002). «R. M. Azkue: nacionalismo cultural y posibilismo político», *Historia y política, ideas, procesos y movimientos sociales aldizkaria*, n.º 8: 91-116.

——— (2008). *Intelektuala nazioa eraikitzen. R. M. Azkueren pentsaera eta obra*, Iker bilduma, 22 zk. Bilbo: Euskaltzaindia.

——— (2015). *Azkue, bilbotar ezezaguna*. Donostia: Erein.

MITXELENA, Luis (1951). «In memoriam D. Resurrección María de Azkue», *BAP*, año VII: 473.

——— (1964). «Azkue eta euskal hiztegia», *Zeruko Argia*, 1964-VIII-9.

——— (1966). «Azkue lexicógrafo», in *Don Resurrección María de Azkue, lexicólogo, folklorista y gramático. Conmemoración del centenario del nacimiento del filólogo*

vasco, perteneciente a la Real Academia Española. Bilbao: Junta de Cultura de Vizcaya: 15-37.

——— (1967). «Azkue zena eta frantsesa», *Egan*, 1967 (1-6): 97-99.

——— (1970). *Estudio sobre las fuentes del Diccionario de Azkue*. Bilbo: Centro de Estudios Históricos de Vizcaya.

——— (1972a). «Léxico vasco y etimología», in *Beitrague zur Romanistik und allgemeinen Sprachwissenschaft. Festschrift Wilhelm Giese*. Hamburg: Helmut Buske: 79-95

——— (1972b). «Nota marginal sobre la huella latina en la lengua vasca», *FLV*, año 4, n.º 10: 5-25.

——— (1974a). «De lexicografía vasca. A propósito de *Axular-en hiztegia* del Padre Luis Villasante», *Fontes Lingue Vasconum*, año 6, n.º 16: 103-121.

——— (1974b). «El elemento latino-románico en la lengua vasca», *Fontes Lingue Vasconum*, 6, n.º 17: 183-209.

——— (1974c). *Fonética histórica vasca*. San Sebastián: Diputación Foral de Guipuzcoa. 2.ª ed.

——— (1976). «Lexicografía técnica», in *Tercera semana de antropología vasca*. Bilbao: La Gran Enciclopedia Vasca: 359-371.

RUIZ DE LARRINAGA, Juan (1954). «Cartas del P. Uriarte al Príncipe Luis Luciano Bonaparte, con notas bio-bibliográficas», *BSVAP*, año X: 231-302.

——— (1957). «Cartas del P. Uriarte al Príncipe Luis Luciano Bonaparte, con notas bio-bibliográficas», *BSVAP*, año XIII: 220-239, 330-348, 429-452.

——— (1958). «Cartas del P. Uriarte al Príncipe Luis Luciano Bonaparte, con notas bio-bibliográficas», *BSVAP*, año XIV: 397-443.

TELLETXEA, José Ignacio (bil.) (1976). «Cartas inéditas de D. Resurrección María de Azkue a D. Serapio Múgica (1901-1917), *ASJU*, vol. X, n.º 1: 25-46.

——— (1987a). «Cartas a Miguel de Unamuno de Telesforo de Aranzadi, Resurrección María de Azkue, Justo Gárate y Ángel Apraiz», *RIEV*, 32-2: 315-362.

——— (bil.) (1987b). *Carmelo Echegaray. Cartas a D. Serapio Múgica (1899-1925)*. Donostia: Grupo Doctor Camino de Historia Donostiarra.

XARRITTON, Piarres (1986) (arg.). *Resurrección María de Azkue eta Pierre Brous-sain-en arteko elkarridazketa (1897-1920)*. Iker bilduma, 4 zk. Bilbo: Euskaltzaindia.

ZERIO Y SEGURA, Faustino de (1961). «Cartas de D. Resurrección María de Azkue a Mariano Mendigacha», *Euskera*, 1961 (VI):181-208.

ZUBIKARAI, Agustín de (1970). «Domingo de Aguirre. Poeta del mar y figura señera en la creación de la Academia de la Lengua Vasca», *La gran enciclopedia vasca*, tomo IV: 529-548.

Eskuizkribuak

ABA-RMA-100-0009. Azkue eta amaren arteko eskutitzak gordetzen den funtsa.

ABA-RMA-115-0664. Azkue eta Mandasko Dukearen arteko eskutitzak gordetzen den funtsa.